

Козацькі єтарожитності Полтавщини

63.3/4УКР-4000/40

УПРАВЛІННЯ КУЛЬТУРИ ПОЛТАВСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ
ДЕРЖАВНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ
ЦЕНТР ОХОРОНИ ТА ДОСЛІДЖЕНЬ ПАМ'ЯТОК
АРХЕОЛОГІЇ

Полтавські старожитності Полтавщини

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ
Випуск перший

КНИГОЗБІРНЯ
Центру охорони та
досліджень пам'яток археології
Полтавської обл.

КНИГОЗБІРНЯ
ЦЕНТРУ АРХЕОЛОГІЇ
Полтавської обл.
№ 356

Полтава
Видавництво «Криниця»
1993

ББК 63.3 (4 УКР. — 4 Пол.) 46
К 71

К 71 КОЗАЦЬКІ СТАРОЖИТНОСТІ ПОЛТАВЩИНИ:

Збірник наукових праць. /Редколегія: Бондаревський П. К.
(відп. ред) та ін. — Полтава, 1993. — Вип. 1. — 136 с.: іл.

Збірник містить наукові роботи археологів, архітекторів, істориків, мистецтвознавців та краєзнавців Кисва, Москви і Полтави з проблематики українського козацтва Полтавщини доби Руїни та Гетьманщини. Публікуються огляди археологічних, архівних та музейних джерел щодо історії козацтва, маловідомі плани Полтавської фортеці, окремі знахідки. До збірника ввійшли статті, присвячені темі козацтва у творчості видатного українського митця Опанаса Сластьона та пам'яткоохоронній діяльності членів Полтавської ученої архівної комісії на початку ХХ ст.

Для широкого загалу шанувальників історії Полтавщини.

Редколегія:

БОНДАРЕВСЬКИЙ П. К., заслужений працівник культури України (відп. редактор), **БЕЛЬКО О. В.**, **КАСИМОВА І. А.** (відп. секретар), **КУЛАТОВА І. М.**, **СУПРУНЕНКО О. Б.** (заст. відп. редактора).

Художник **СУХОВСЬКА І. В.**

Переклад статті О. О. Формозова — **КУРОЧКА Т. Ф.**

На обкладинці: кахля з Полтави, XVII ст. Реконструкція Суховської І. В.

© Колектив авторів: Вечерський В. В., Касимова І. А., Кішик В. В., Клочко В. В., Кулатова І. М., Мокляк В. О., Супруненко О. Б., Суховська І. В., Телегін Д. Я., Формозов О. О., Ханко В. М., 1993.

© Укладання: Центр охорони та досліджень пам'яток археології, 1993.

ВІД РЕДКОЛЕГІЇ

Нещодавно в Полтаві рішенням обласної державної адміністрації створено Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури — пам'ятко-охоронну та науково-дослідну установу, призначено опікуватися станом збереження і вивчати найдавнішу історико-культурну спадщину краю.

Археологічні дослідження, сягаючи глибин людської історії, мають чітко окреслену історичну межу, від якої головним носієм інформації про минуле є історичні джерела. Але для української історії, насамперед історії Лівобережжя, сповненої трагічних подій, десятиків воєн та найбільш масового нищення пам'яток славної минулщини впродовж останніх двох століть, археологічна «межа» вивчення минулого може бути наближена до сучасності часом XVII-XVIII ст. Культурні нашарування міст та містечок Гетьманської України зберігають безліч пам'яток, вивчення яких археологічними методами значно розширить наші знання про матеріальну та духовну культуру однієї з колосок козацтва — землі Полтавської.

Отже, пропонуване ПЕРШЕ наукове видання Центру ставить собі за мету знайти найкоротший шлях до об'єднання пошукових інтересів археологів, архітекторів, істориків і краєзнавців у спільній справі — вивченні історико-культурної спадщини козацької доби Полтавщини в її історичних межах.

Збірник тематично об'єднує в собі дослідження з історії та археології Полтавщини козацької доби — епохи Руїни та Гетьманщини.

У статті археолога Ірини Кулатової розглядається археологічний аспект проблеми пам'яток козацької доби на території краю. Огляд джерел Володимира Мокляка є спробою охопити в описі комплекс літературних та архівних джерел, що стосуються історії Полтавщини XVII - XVIII ст. Грунтовна стаття архітектора Віктора Вечерського присвячена аналізу містобудівного розвитку полкового міста Полтави часу Руїни і Гетьманщини.

Замітка відомого археолога, професора, доктора історичних наук Дмитра Телєгіна знайомить із результатами пошуків табору козацького війська Северина Наливайка на Солониці (1596 р.) під Лубнами, а повідомлення музейника Валентини Клочко — ставить останню крапку над «і» у суперечці краєзнавців Чорних та Харсіків про місце народження славетного українського філософа, поета і педагога Григорія Сковороди.

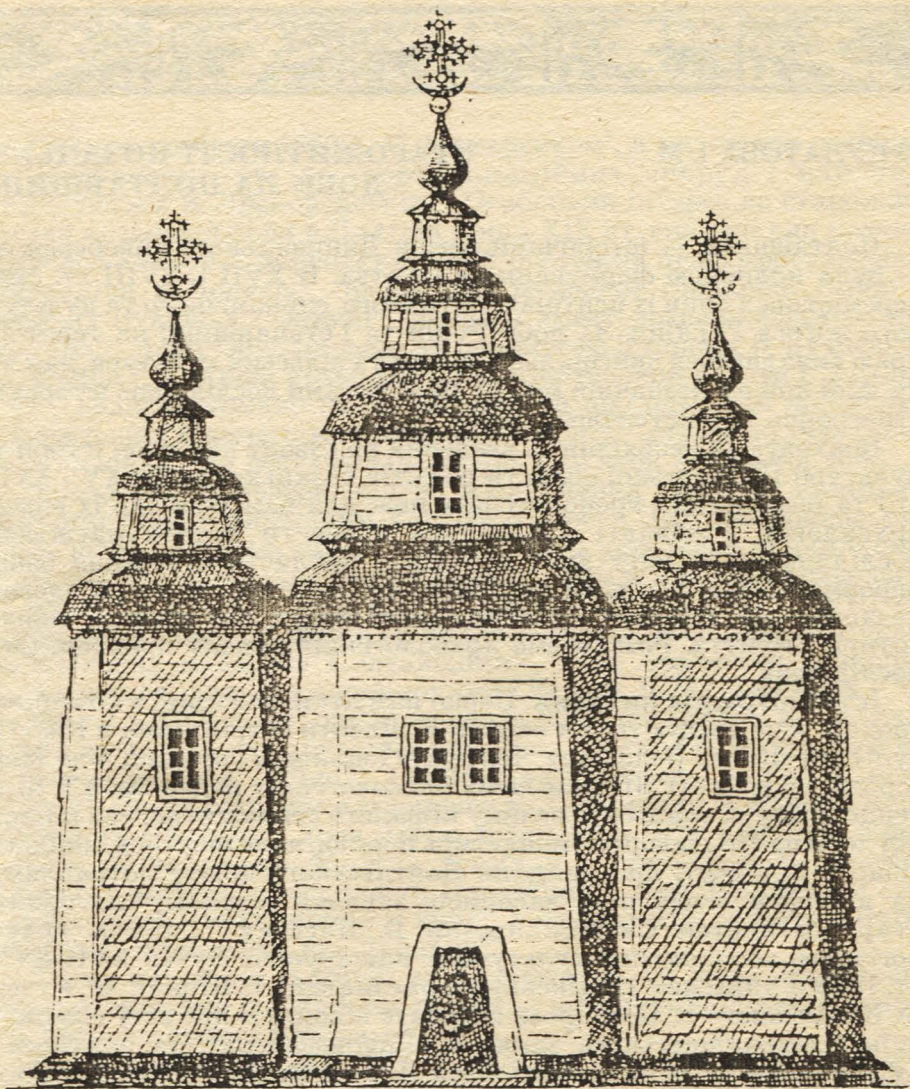
Розвідка літератора і краєзнавця Володимира Кішика присвячена вирішенню конкретного питання з історії боротьби за гетьманську булаву на Україні — локалізації місця загибелі гетьмана Івана Брюховецького поблизу Диканьки. Публікації археолога, історика Олександра Супруненка вводять до наукового обігу серію полтавських керамічних іграшок-свистунців середини XVIII ст. та унікальну епіграфічну пам'ятку — копію закладної дошки Покровської церкви Петра Калнишевського в Ромнах. Публікація архітектора Ірини Суховської присвячена добірці художніх кахлів першої половини XVIII ст. з Полтави.

Козацька тема завжди хвилювала наших визначних земляків — письменників, художників, учених. Про маловідому сторінку творчості видатного письменника Миколи Гоголя — спробу створення ним праці «Історія малоросійських козаків» розповідає широко знаний археолог, історик культури та мистецтва, кандидат історичних наук Олександр Формозов. Мистецтвознавець Віталій Ханко подав до збірника дослідження про козацьку тему у творчості відомого українського графіка, етнографа, мистецтвознавця і педагога Опанаса Сластьона. Тематично близька до цих робіт і стаття дослідниці історії пам'яткоохоронництва Іветти Касимової про збереження пам'яток церковної архітектури членами Полтавської ученої архівної комісії на початку XX ст.

Сподіваємося, що «козацька» тематика наукових досліджень посяде гідне місце у роботах новоствореного Центру, а видання першої збірки праць знайде продовження у подальших випусках цього щорічника.

МИКОЛАЇВСЬКА ЦЕРКВА В м. ЛОХВИЦІ.
Збудована на кошти запорозької старшини, в т. ч.
останнього кошового Запорозької Січі П. Кални-
шевського в другій половині XVIII ст. За мал.
Порфїрія Мартиновича.

© КУЛАТОВА І. М.

СТАРОЖИТНОСТІ КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ НА ПОЛТАВЩИНІ*

Полтавщина — історичний регіон Дніпровського Лівобережжя — була колискою формування козацтва. В XVII - XVIII ст. сюди перемістився один із центрів політичного, економічного та культурного життя України. За доби Руїни та Гетьманщини на території краю складається оригінальна міська та сільська культура, пам'ятки якої лише в незначній мірі були об'єктами досліджень істориків, етнографів та мистецтвознавців.

Враховуючи необхідність введення до «Зводу пам'яток історії та культури Полтавської області» об'єктів козацької доби (XV - XVIII ст.) та розширення хронологічних меж для пам'яток, що їх вивчає археологія, в області планується провести досить масштабні дослідження, за мету яких необхідно покласти створення банку інформації про пам'ятки запорозького, реєстрового та городового козацтва, матеріальну культуру цілої епохи, що охоплює майже чотири століття. Розглянемо археологічний аспект проблематики досліджень.

Історіографія питання. Перші пам'ятки, пов'язані з козацькою епохою, вже згадуються в оповіді Е. Лясоти (укріплення в Кременчуці)¹ та «Книге Большому Чертежу» (залишки городищ біля Миргорода, по р. Сулі)². Під час своїх археологічних подорожей Т. Шевченко описує і змальовує велику кількість старожитностей козацької доби на Полтавщині (монастирі, церкви, вали фортець, майдани, тощо)³. Відомості про майдани Полтавського повіту потрапляють на шпальти історичних часописів завдяки відомому досліднику старожитностей Слобожанщини В. Пассеку⁴. Спроби археологічного дослідження культурних нашарувань Лубен XVII-XVIII ст. 1875 р. здійснює гінцівський краєзнавець Г. Кир'яков⁵, а учень Ф. Камінського К. Бочкар'єв публікує відомості про свої відвідини руїн Олександрівського замку Є. Вишневецького та знахідки у культурному шарі полкового міста Лубен⁶. Велика кількість даних про міські та польові укріплення Полтавщини XVI-XVIII ст. вводиться в науковий обіг за даними анкетування Центрального Ста-

*Розширений текст доповіді, виголошеної на Всеукраїнській науковій конференції «Основні результати та завдання досліджень пам'яток українського козацтва» (м. Київ, 24 лютого 1993 р.).

тистичного комітету 1873 р. М. Макаренком⁷, а матеріали розвідок на Полтавщині що до фортифікаційних споруд і майданів публікуються В. Ляскоронським⁸. Особливий інтерес до старожитностей козацької доби в Полтаві кінця XIX ст. виявляє син козака, археолог-аматор І. Зарецький, який обстежив пізньосередньовічні підземелля в Полтаві⁹, промислові розробки гончарної глини у Великих Будищах і Опішні¹⁰, околиці Хрестовоздвиженського монастиря¹¹, тощо. Оpubліковані за допомогою історика В. Бучневича матеріали¹², а також археологічні й етнографічні роботи І. Зарецького¹³ додають чимало нових відомостей про пам'ятки цієї епохи. Дослідження відомого історика Л. Падалки¹⁴ створили підвалини до складання мап розташування ряду пам'яток козацької доби.

Опісля 1917 р. повернення до дослідження пам'яток козацької доби стає лише епізодичним. Так, обстежуючи Посулля, роменський археолог М. Семенчик знімає плани кількох укріплень та майданів¹⁵ (Козача Гора в Бодакві, Ромни та ін.)¹⁶. 1940 р. молодий археолог М. Кузнецов починає розкопки укріплень Лубен XVII - XVIII ст., перервані війною¹⁷. В 1970-х рр. здійснюється спроба археологічного дослідження майданів Полтавщини¹⁸, хоча аналогічні розкопки залишаються поки-що поодинокими (Лугова Л. М., Черняков І. Т.). До певної міри в поле зору археологів 1970- поч. 1990-х рр. потрапляли і культурні нашарування полкових і сотенних міст, а то й сіл — розкопувалися Лубни¹⁹, Глинськ та Прогрес в Кобеляцькому районі²⁰, Олександрівське укріплення²¹ — залишки скарбниці Вишневецьких, Полтава²², хоча метою досліджень було вивчення більш ранніх нашарувань. Можна згадати і обстеження окремих сільських поселень Посулля та Поворскля²³, ознайомлення зі станом збереженості Української лінії²⁴, пошуки місця останньої битви козаків С. Наливайка під Лубнами²⁵.

Таким чином, на сьогодні слід констатувати лише початковий етап розгортання досліджень пам'яток історії українського козацтва археологічними методами.

Типи пам'яток. 1. Культурні нашарування полкових міст. Збереглися порівняно добре в Лубнах (товщина до 5 м) на Верхньому Валу, Миргороді (до 2 м) — на території санаторного комплексу²⁶, Полтаві (1 — 2,4 м) — на Івановій та Інститутській горах²⁷. Рештки валів та ровів головних міських укріплень (Лубни), ескарпів на схилах і кутових башт (Полтава) дають можливість отримати детальну інформацію про характер

фортифікації головних адміністративних центрів краю. Археологічно вивчалися нашарування XVII - XVIII ст. у Лубнах та Полтаві, в останній — досліджені залишки житла з кахляною піччю другої чверті XVIII ст.²⁸, рештки льоху з гутними пляшками, заповненими тернівкою та слив'янкою, кілька господарських ям²⁹. Проведені розвідкові обстеження ділянок міських територій та околиць Полтави³⁰, підземних ходів, льохів³¹, досліджено два гончарних горни³² у Петровському парку та на проспекті Келіна, що тяжіли до окраїн міста (в межах глосіси фортеці XVII — поч. XVIII ст.).

2. Культурні шари сотенних містечок. Відомо місцезнаходження понад 40 сотенних центрів XVII-XVIII ст. Деякі з них обстежені археологічно, з наявністю описів і планів³³. Шурфувалися Горошин³⁴, Лохвиця (центр), Лукім'я, Снітин³⁵, оглядалися Городище Чорнухинського району, Чорнухи³⁶, Гребінка³⁷, Сокілка³⁸, Білики, Нові Санжари³⁹, Опішня⁴⁰. Особливу перспективність для досліджень мають Городище, Опішня та Сокілка (відсутність забудови); є можливість здійснити охоронні роботи у розмивах берегів водосховища у Градизьку (колишньому Городищі), Кишеньці та Переволочній. Цікаві знахідки походять з Градизька, де місцевими краєзнавцями виявлені рештки майстерні по виробництву рушничних кременів (бл. 500 прим. виробів) та міського некрополю XVII-XVIII ст.

На території ряду поворсклянських сотенних містечок виявлені залишки підземель (Опішня, Великі Будища, Диканька, Старі Санжари, Нові Санжари, Білики, Кобеляки, Сокілка та ін.)⁴¹.

3. Села. Залишки сіл вказаного періоду відомі значно гірше, з-за перекриття культурних нашарувань XVI-XVIII ст. сучасною забудовою. Археологічно локалізовані кілька сіл XVII ст. в околицях Лубен⁴², Полтави⁴³; розвідками культурні нашарування вказаного періоду виявлені у Більську, Кротенках, Жуках, Прогресі, Пристанційному, Солошиному, Тахтауловому⁴⁴ у Поворсклі, Запсіллі, Остап'єму на Пелі⁴⁵, Березняках, Засуллі, Мацківцях та Мгарі у Посуллі⁴⁶. Потужність шарів на ряді з них сягає 0,8 м, іноді у наявних відслоненнях помітні котловани заглиблених у ґрунт жител та господарських споруд.

4. Замки. Фундаменти замкових споруд збереглися на місці Олександрова Є. Вишневецького (ур. Замкова Гора у Лубнах) та Гадячі (Замкова вул.)⁴⁷. З руїн першого з них походить рідкісна знахідка біломармурової барокової капітелі напівколони, капелі, не

італійського виробництва, що експонується у Лубенському краєзнавчому музеї. Для обох пам'яток існують можливості археологічного вивчення.

5. Монастирі. Крім двох, широко відомих монастирів Полтавщини — Мгарського та Хрестовоздвиженського, виникнення яких припадає на першу половину XVII ст., збереглися рештки ще кількох культових комплексів козацької доби. Насамперед, це Пивгородський Миколаївський монастир біля Градизька⁴⁸, Свято-Преображенський у с. Чернечий Яр біля Диканьки⁴⁹, Онуфріївська пустинь у с. Тишки⁵⁰, Нехворощанський козацький монастир на Орелі⁵¹ та ін. Археологічні дослідження пам'яток велися у Полтаві (1990) та Нехворощі (1989 - 1990).

6. Сторожові укріплення. Так звані «маяки» чи сторожові пункти широко відомі на Полтавщині за письмовими джерелами та літературними творами. Їх низки, займаючи вершини курганів, розташовувалися на узбережжі рр. Ворскла, Орель, Псел та Дніпро. Археологічні дослідження одного із сторожових пунктів проведені біля с. Світлогірське на Дніпрі, де на вершині кургану виявлені рештки дерев'яної вишки та землянки зі знахідками турецької люльки та півторагрошовиків Речі Посполитої першої третини XVII ст.⁵² Розвідками виявлені кілька більш пізніх споруд біля с. Ряске на Орелі⁵³. Унікальною лінією укріплень державного кордону середини 1730-х рр. є Українська лінія, вали, редути, редани, фортеці та батареї якої добре відомі у Полтавському Пооріллі⁵⁴. Проведені попередні обстеження стану цих пам'яток⁵⁵, що дають змогу розгорнути більш детальні дослідження⁵⁶.

7. Залишки промислових виробництв. Представлені на Полтавщині майданами — близько 250 збережених насипів (селітряне виробництво)⁵⁷, копальнями гончарної та побілочної глини у Середньому Поворсклі⁵⁸, залишками млинів (Снітин, Пожарна Балка) та гончарними комплексами (Свиридівка)⁵⁹. Досліджено три майдани (Маячка, Приліпка, околиці Градизька), що мають певне відношення до існування «Селітряної держави» на Полтавщині XVII ст.⁶⁰. Цікавий промисел, що має коріння в XVII ст., існував у с. Келеберда на Дніпрі. Це добування граніту (плитчастих блоків) на будівельні й культові потреби, в тому числі для виготовлення надмогильних стел антропоморфної форми та хрестів для кладовищ⁶¹.

8. Некрополі. Археологічно не вивчалися. Існували поряд зі всіма населеними пунктами. Виявлені у Полтаві (Інститутська гора⁶², район Спаської церкви⁶³, ріг вул. Сретинської та Жовтневої⁶⁴, вул. Спаська), Городищі (Градизьку), Лубнах (пл. Кірова), с. Стінка Чутівського району⁶⁵. Кам'яні надгробки-хрести збереглися у сс. Святилівці та Лівобережній Сокілці.

Серед поховальних пам'яток — цвинтарі церков та соборів, на яких було поховано відомих історичних осіб. Попередня робота по уточненню списку похованих на цвинтарі Хрестовоздвиженського монастиря у Полтаві вже ведеться. 1993 р. планується провести пошуки поховання найвідомішого літописця козацької доби Самійла Величка у с. Жуках Полтавського району.

9. Місця історичних битв також знаходяться на Полтавщині. Археологічно здійснена спроба виявити місце останньої битви військ С. Наливайка 1596 р. на Солониці під Лубнами⁶⁶. Існують можливості локалізувати місця битв на Сербиному полі під Диканькою (1658 р.), у Ведмежих Лозах поблизу Курукового в межах сучасного Крюківського району м. Кременчука (1625 р.), табори повстанців Я. Острянина на готвянській Шар-горі (1638 р.), Д. Гуні на градизькому Старикау (1638 р.).

10. Монетно-речові скарби. Серед відомих дослідникам скарбів монет на Полтавщину припадає до 80 документованих знахідок козацької доби⁶⁷. В останній час їх кількість значно збільшилася, хоча до наукового обігу введені лише кілька⁶⁸. Ще чекають вивчення понад 40 монетних та монетно-речових комплексів XVI-XVII ст. у музеях області, в тому числі унікальний грошово-речовий скарб представника козацької старшини з Лубен, де в складі комплексу є львівський шкіряний пояс зі срібними золоченими пластинами 1630-х рр., московські нагородні срібні ковші та золоті червінці, намисто і т. ін.⁶⁹

Таким чином, на Полтавщині розташована значна кількість пам'яток козацької доби, більшість з яких може бути об'єктами стаціонарних досліджень. В області розроблена програма таких досліджень, виконання якої намічено на 1993-1998 рр. Вона включає:

- а) збір відомостей про пам'ятки за архівними та літературними джерелами; аналіз існуючих топографічних та археологічних карт;
- б) польові розвідкові обстеження пам'яток з метою їх введення до «Зводу», починаючи з 1993 р.;

в) обстеження територій з культурними нашаруваннями полкових і сотенних міст з метою постановки їх на облік та під охорону держави;

г) цільові дослідження окремих пам'яток та охоронні розкопки культурних нашарувань XVI-XVIII ст. при забудовах та відведенні земельних ділянок;

д) виконання цільових програм пошуку історичних поховань козацьких літописців Самійла Величка та Григорія Грабянки, поета Іоанна Величковського, місць історичних битв;

е) публікація матеріалів досліджень пам'яток козацької доби, музейних збірок цієї епохи.

Щодо останнього пункту, Полтавським краєзнавчим музеєм вже здійснена певна робота. У виданнях установи 1989-1993 рр.⁷⁰ вміщено більше 20 публікацій на козацьку тематику. Побачив світ і каталог частини музейної збірки козацьких реліквій⁷¹. Сподіваємося, що нова започаткована наукова збірка праць «Козацькі старожитності Полтавщини», котра стане традиційним виданням Центру охорони та досліджень пам'яток археології, заповнить лакуну між суто археологічними виданнями та історичними дослідженнями про пам'ятки козацької доби.

ЛІТЕРАТУРА

1. Лясота Е. Путевые записки... //Пер. и прим. Бруна Ф. — СПб., 1873. — С. 26.

2. Книга Большому Чертежу или Древняя карта Российского государства, поновленная в разряде и списанная в книгу 1627 года. — СПб., 1838. — С. 95-97.

3. Шовкопляс Г. М., Шовкопляс І. Г. За покликом серця: Пам'ятки історії та культури в житті і творчості Т. Г. Шевченка. — К.: Наук. думка, 1990. — С. 64-102.

4. Пассек В. Курганы и городища Харьковского, Валковского и Полтавского уездов //Русс. историч. сб. — СПб., 1840. — Т. III. — Кн. 2.

5. Супруненко О. Б. Археологічні дослідження і зібрання Г. С. Кир'якова //Питання археології Сумщини. — Суми, 1990. — С. 15.

6. Бочкарев К. П. Очерки Лубенской старины. — М., 1901. — С. 7,24 та слід.

7. Макаренко Н. Городища и курганы Полтавской губернии: Сб. топогр. сведений. — Полтава: ПУАК, 1917. — 105 + XIX с.

8. Ляскоронский В. Г. Городища, курганы и Змиевые валы, находящиеся в бассейне р. Сулы //Тр. XI АС. — М., 1901. — Т. 1. — С. 456-458; **він же.** Городища, курганы и длинные змиевые валы по течению рр. Псла и Ворсклы //Тр. XIII АС. — М., 1907. — Т. 1. — С. 158-198; **він же.** Городища, курганы, майданы и длинные змиевые валы в области Днепрового Левобережжя //Тр. XIV АС. — М., 1911. — Т. 1. — С. 1-82.

9. Кулатова І. М., Супруненко О. Б. Археологічні дослідження І. А. Зарецького в Полтаві //Охорона і дослідження пам'яток археології Полтавщини: Третій обл. н. — пр. семінар /ТД. — Полтава, 1990. — С. 45-47.

10. Зарецкий И. А. Гонимый промысел в Полтавской губернии. — Полтава, 1894. — С. 8-74.

11. Фонды ПКМ. — Инв. № Д 8884. — Од. зб. 7. — А. 1-1 зв.

12. Бучневич В. Полтавские подземелья (лины). //Полт. губ. ведомости. — 1891. — № 55. — 20 июля. — С. 2.

13. Зарецкий И. А. Записка о древностях Харьковской губернии Богодуховского уезда слободы Лихачевка //Харьковский сборник. — Харьков, 1888. — Вып. 2. — С. 229-248; **він же.** Результаты пробной раскопки в урочище Мечеть, Кобелякского у. //Тр. ПУАК. — Полтава, 1912. — Вып. 9. — С. 102-105.

14. Падалка Л. В. Прошлое Полтавской территории и ее заселение: Исследования и материалы. — Полтава: ПУАК, 1914. — 239 с.: ил., карт.; **він же.** Карта казацких полков на Полтавской территории. — Полтава: ПУАК, 1914. — 3 с.: карта; **він же.** Карта Боплана о заседании Полтавской территории во второй четверти XVII века. — Полтава: ПУАК, 1914. — 3 с.: карта; **він же.** О древних городках, городищах и насыпных валах на территории нынешней Полтавской губернии //Тр. ПУАК. — Полтава, 1905. — Вып. 1. — С. 155-214 + 12 планов.

15. Супруненко О. Б. М. М. Семенчик — фундатор Роменского музея, археолог // ТДС первой Сумской обл. научн. историко-краеведч. конф. — Сумы, 1990. — С. 138-139.

16. Моргунов Ю. Ю. Древнерусские городища в окрестностях летописного города Лохвицы //СА. — 1988. — № 2. — С. 195-198.

17. Кузнецов М. Розвідувальні розкопки в Лубнах //Археологія. — 1948. — Т. 2. — С. 145-151.

18. Андриенко В. П. Майдани і майдановидні споруди України //Вісник Харківського університету. — Історія. — Харків: Вид-во ХДУ, 1971. — № 62. - Вып. 6. — С. 65-76.

19. Сухобоков О. В. Археологические исследования к юбилею г. Лубны //1000-летие города Лубны: Обл. н. — пр. конф./ ТДС. — Лубны, 1988. — С. 3-5.

20. Сухобоков О. В., Орлов Р. С., Иченская О. В., Юренко С. П. Работы Левобережной Славяно-русской экспедиции //АО 1978 р. — М.: Наука, 1979. — С. 408.

21. Моргунов Ю. Ю., Неприна В. И., Супруненко А. Б. Работы в Лубенском районе Полтавской области //АО 1984 г. — М.: Наука, 1986. — С. 274-276.

22. Григорьев А. В., Кулатова И. Н. Археологические исследования в Полтаве 1990 г. //Готується до друку у 2-му числі «Полтавського археологічного збірника».

23. Супруненко А. Б. Отчет о разведках и охранных раскопках на территории Полтавской области... в 1983 г. //НА ІА АНУ. — 1983/63. — С. 5-30; Моргунов Ю. Ю., Неприна В. И., Супруненко А. Б. Отчет о работах в Лубенском районе Полтавской области комплексной экспедиции ІА АН СССР, ІА АН УССР и Полтавского краеведческого музея в 1984 г. //Там само. — 1984/51. — С. 51-70.

24. Кучера М. П. Исследование Змиевых валов на левобережье Днепра //АО 1985 г. — М.: Наука, 1987. — С. 360-361; він же. Исследование Змиевых валов на Суле //АО 1986 г. — М.: Наука, 1988. — С. 302-303.

25. Телегин Д. Я. Поиски лагеря С. Наливайка у Солоницы //Астрей. — Полтава, 1993. — № 2-3. — С. 3-4.

26. Мокляк В. О., Супруненко О. Б. Археологічні матеріали в збірній Миргодського краєзнавчого музею //100- річчя Полтавського краєзнавчого музею: М- ли ювіл. наук. конф. — Археологія Полтавщини. — Полтава, 1991. — Частина друга. — С. 51-56.

27. Супруненко О. Б. Матеріали до археологічної карти Нижнього Поворскля //Пам'ятки археології Полтавщини. — Полтава, 1991. — С. 23, 25.

28. Суховська І. В. Художні кахлі з Полтави XVIII ст. //Див. публікацію в цьому збірнику.

29. Григорьев А. В., Кулатова И. Н. Вказ. праця.

30. Ломакін О. О., Ломакіна С. М. Нові пам'ятки поблизу мікрорайонів Половки і Сади у Полтаві //АЗ ПКМ. — Полтава, 1992. — Вип. 1. — С. 116-122; Мокляк В. О. Кераміка XVII-XVIII ст. з території м. Полтави //Полт. археолог. зб. — Полтава, 1993. — Ч. І.

31. Супруненко О. Полтавські підземелля //ПУ. — 1984. — № 1. — С. 41; Суховская И. Рисунки в подземном ходе г. Полтавы //Охорона і дослідження пам'яток археології Полтавщини: Третій обл. н. — пр. семінар /ТД. — Полтава, 1990. — С. 181-182; Гладыш К. В. Памятники градостроительства и археологии //Там само. — С. 178-181; Жук В. Н. Подземелья — составная часть крепостей Поворскля //Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины: Второй обл. науч.-практ. семинар /ТДС. — Полтава, 1989. — С. 94-98.

32. Виноградская Л. И. Материалы по керамическому производству XVII-XVIII вв. на Полтавщине //Охорона і дослідження пам'яток археології Полтавщини: Третій обл. н. — пр. семінар /ТД. — Полтава, 1990. — С. 182-186.

33. Кучера М. П., Сухобоков О. В. Звіт про роботу Лівобережного розвідзагону ІА АН УРСР за 1971 р. //НА ІА АНУ. — 1971/17. — 74 с.

34. Моргунов Ю. Ю. Функциональное назначение пограничных городищ Юго-Восточной Руси //Археологические исследования на Полтавщине. — Полтава, 1990. — С. 95-109.

35. Моргунов Ю. Ю. Про місцезнаходження літописного Горошина //ТДП першої Полтавської наук. конф. з історичного краєзнавства. — Полтава, 1989. — С. 114-116.

36. Кулатова И. Н., Супруненко А. Б. Новые находки в ур. Замок у с. Городище //100-річчя Полтавського краєзнавчого музею: М-ли ювіл. наук. конф. — Археологія Полтавщини. — Полтава, 1991. — Частина друга. — С. 91-98.

37. Кулатова И. Н. Отчет о разведках и раскопках на Полтавщине в 1989 г. //НА ІА АНУ. — С. 5-6.

38. Супруненко А. Б., Гавриленко И. Н. Отчет о разведках в Нижнем Поворсклье и Поорелье в 1986 г. //НА ІА АНУ. — 1986/84. — С. 3-64.

39. Обстеження І. В. Бовкуна та О. В. Серова 1992 р.

40. Кулатова І. В., Мокляк В. О., Суховська І. В. Звіт про охоронні обстеження у смт. Опішному Зіньківського району Полтавської області 1992 р. //НА ПКМ. — Од. зб. 03-305. — 9 с.

41. Жук В. Н. Сторінки про підземелля Полтави та інших стародавніх міст-фортець Полтавщини //Наш рідний край. — Полтава, 1991. — Вип. 11. — С. 25-34.

42. Сидоренко А. В. Разведки в окрестностях Лубен //Охорона і дослідження пам'яток археології Полтавщини: Третій обл. н. — пр. семінар /ТД. — Полтава, 1990. — С. 170-171.

43. Полтавщина: Енциклопедичний довідник. — К.: Укр. енциклопедія, 1992. — С. 73, 191, 631, 681, 814, 998 та ін.

44. Супруненко О. Б. Матеріали до археологічної карти Нижнього Поворскля. — С. 25, 27, 31, 36, 39; Кулатова І. М., Супруненко О. Б. До археологічної карти Нижньої течії р. Полузірря //Полт. археол. зб. — Полтава, 1993. — Ч. I.

45. Полтавщина... — С. 627.

46. Супруненко О. Б. Матеріали до археологічної карти Нижнього Посулля. //Археологія. — К., 1989. — № 1. — С. 149-153.

47. Полтавщина... — С. 153, 162-163, 279, 474-475, 478, 488, 492.

48. Историко-археологический очерк бывшего Пивогорского монастыря, нынешней Николаевской кладбищенской церкви в г. Градижске, Полтавской губернии /Сост. св. Матченко Александр. — Кременчуг, 1891. — С. 16.

49. Кулатова И. Н. Уникальное антропоморфное изваяние из Поворскля //100-річчя Полтавського краєзнавчого музею: М-ли ювіл. наук. конф. — Краєзнавство Полтавщини. — Полтава, 1991. — Частина третя.

— С. 10-11; Романець Т. А. Мальована кераміка XVII століття зі збірки Музею гончарства в Опішні // Там само. — Полтава, 1992. — Частина перша. — С. 91-92.

50. Полтавщина... — С. 614.

51. Ленченко В. Козацький монастир на Орелі // ПУ. — 1991. — № 2. — С. 28-30.

52. Луговал Л. Н. Раскопки Полтавского краеведческого музея // АО 1979 г. — М.: Наука, 1980. — С. 296.

53. Кулатова И. Н., Супруненко А. В. Археологические памятники Машевского района Полтавской области: Каталог. — Полтава, 1988. — С. 7, 11, 12.

54. Скальковский А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. — Одесса, 1836. — Ч. 1. — С. 47-50; Багалий Д. И. Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства. — М., 1887. — С. 296; Заика Г. П., Заика А. Г. До питання про Українську лінію // Пам'ятки археології Полтавщини. — Полтава, 1991. — С. 94-102.

55. Заика Г. П., Заика А. Г. Некоторые вопросы истории Украинской линии // Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины: Второй обл. н. — пр. семинар /ТДС. — Полтава, 1989. — С. 83-88.

56. Бовкун І. В. Нові археологічні пам'ятки в Нижньому Пооріллі // 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею: М-ли ювіл. наук. конф. — Археологія Полтавщини. — Полтава, 1991. — Частина друга. — С. 105-107.

57. Мельникова І. С. Деякі підсумки підготовки археологічної частини «Зводу пам'яток історії і культури Полтавської області» // АЗ ПКМ. — Полтава, 1992. — Вип. 1. — С. 137.

58. Зарецкий И. А. Гонимый промысел в Полтавской губернии. — Полтава, 1894.

59. Виноградская Л. И. Материалы по керамическому производству... — С. 183-185.

60. Наливайко И. Н. Из истории селитренного производства на Полтавщине // Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины: Второй обл. н. — пр. семинар /ТДС. — Полтава, 1989. — С. 90-93.

61. Польові обстеження О. Б. Супруненка, 1982 р.

62. Супруненко А. В. Археологические памятники территории г. Полтавы и окрестностей: Каталог. — Полтава, 1988. — С. 5-7.

63. Полтавщина... — С. 886.

64. Там само. — С. 782.

65. Кулатова И. Н., Супруненко А. В. Охранные исследования курганов в Нижнем Поворсклье // Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины: Второй обл. науч.-практ. семинар /ТДС. — Полтава, 1989. — С. 28, 30.

66. Лепявко С. А. Козацкий лагерь на Солонице // Охорона і дослідження пам'яток археології Полтавщини: Третій обл. н.-пр.

семінар /ТД. — Полтава, 1990. — С. 175- 177; Сидоренко А. В. Разведка в урочище Солоница //100-річчя Полтавського краєзнавчого музею: М-ли ювіл. наук. конф. — Археологія Полтавщини. — Полтава, 1991. — Частина друга. — С. 110: рис.

67. Котляр М. Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму. — К.: Наук. думка, 1971. — С. 97, 99 та слід.

68. Спасский И. Г. Русские ефимки: Исследование и каталог. — Новосибирск: Наука, 1988. — С. 35; Супруненко А. Б. Клад монет XVI-XVII вв. из с. Запселье //Нумизматика и эпиграфика. — М.: Наука, 1989. — Т. XV. — С. 172-174; він же. Два скарби монет середини XVII ст. з Поворскля //Полт. археол. зб. — Полтава, 1993. — Ч. I.

69. Супруненко О. Б. Скарби на Полтавщині //Полтавщина... — С. 868-869.

70. Видання Полтавського краєзнавчого музею за 100 років: Бібліографічний покажчик /Укл. Пасько Н. І, Супруненко О. Б. — Полтава, 1991. — С. 8-49.

71. Пам'ятки козацької слави у зібранні [Полтавського краєзнавчого] музею: Каталог виставки /Укл. Мокляк В. О., Супруненко О. Б. — Полтава, 1991. — 12 с.: іл.

Центр охорони та досліджень пам'яток археології (Полтава)
10.03.93.

© МОКЛЯК В. О.

ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ
ПОЛТАВЩИНИ XVII-XVIII століть

У публікації дається короткий огляд друкованих і рукописних документальних джерел з історії Полтавщини XVII-XVIII ст.

На сьогодні, коли зросла зацікавленість тим періодом історії України, який в історичній науці іменується добою пізнього українського середньовіччя, інакше добою козаччини, підвищується увага до вивчення першоджерел. У загальноукраїнському плані ця робота вже розпочата відновленою Археографічною Комісією та Інститутом української археографії АН України. Видано цілий ряд джерел, що не були доступні широкому читацькому загалу. Деяко інакше стоїть питання про вивчення та публікацію регіональних матеріалів, які або зовсім не вивчені, або ж відомі лише частково. Це може стосуватися до архівних матеріалів з історії Полтавщини XVII - XVIII ст. Певна робота по їх дослідженню проведена ще до 1917 року, що ж до періоду новітньої історії, то публікація джерел була повністю припинена, за винятком тих матеріалів, які вписувалися в коло офіційної історіографії. Прикладом може бути збірник «Полтаві 800 років»¹, який складають передруки з уже відомих джерел.

Величезна заслуга в публікації документів з історії козаччини на Полтавщині належить дореволюційній історіографії.

Першими вагомими публікаціями слід безперечно назвати видання таких неоціненних джерел як «Сказание о войне козацкой с поляками...» Самійла Величка², «Действия презельной и от начала поляков кровавой небывалой брани Богдана Хмельницкого, гетмана Запорожского с поляки... року 1710» Григорія Грабянки³ — відомих під назвою Літописів Самійла Величка та Григорія Грабянки, та «Летописное повествование о Малой России и ее народе и козаках вообще, ...» А. І. Рігельмана⁴. Публікувалися джерела і в «Чтениях Общества Истории и Древностей Российских» (власне і праця А. І. Рігельмана вперше з'явилась саме тут) — «К материалам для истории Полтавского полка»⁵. Величезна заслуга належить Д. Н. Бантиш-Каменському, який зібрав і видав в «Источниках по Малороссийской истории» (т. 1-2) великий масив документів XVII-XVIII ст., в т. ч. і матеріали, що стосуються В. П. Чубея та І. Іскри,

КНИГОЗВІНІ
ЦЕНТРУ АРХЕОЛОГІЇ
Полтавської обл.
№ 356

судового процесу над ними⁶. Тут же вміщене донесення полтавського полковника Ф. Жученка про татарський набіг на Україну⁷ та універсал «Запорожського Гетмана» Петрика жителям Полтавського полку про заключення миру з Кримським ханством і про непокору Московському царству⁸.

Величезне значення для вивчення економічної історії, розвитку промислових та суспільних відносин краю мають різні описи. Ще в дожовтневі роки з'являється ряд публікацій цих документів. У 1851 р. А. Шафонський видає «Черниговского наместничества топографическое описание с кратким историческим описанием Малья России из частей коей оное наместничество составлено»⁹, багато сторінок якого присвячено Полтавщині. На жаль, це джерело на сьогодні не перевидане і, в силу своєї рідкісності, малодоступне. В 1893 р. з'являється друком «Генеральное следствие о маестностях Полтавского полка (1729-1730)»¹⁰. Трохи згодом в «Трудах Полтавской Ученой Архивной Комиссии» В. Л. Модзалевський публікує «Материалы для истории Полтавского полка: Ведомости по сотням Полтавского полка о сеющих табак, мельницах, засеках, винницах и шинках за 1722 год»¹¹ та «Реестр полкового города Полтавы... 1735 году..., Перечневая табель полку Полтавского сотни первой полковой... 1752 году. Перечневая табель полку Полтавского сотне второй полковой... 1752 году. Именной список Полтавского полку товариства... 1734 г.»¹². В 1916 р. виходить з друку «Войсковая и городова старшина в Малороссийских полках в 1725 году»¹³. В роки радянської влади, особливо останні, справа публікації описів продовжена. Ще 1931 р. вийшло з друку «Генеральне слідство про маестності Лубенського полку»¹⁴, в 1989 р. — «Описи Київського намісництва 70-80 років XVIII ст.»¹⁵ та в 1991 р. «Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст.»¹⁶; готується до друку опис Катеринославського намісництва¹⁷.

Величезне значення для вивчення соціально-економічної історії краю має Румянцевський опис 1767-1769 рр. Частина цього джерела видана статистичним бюро Полтавського Губернського Земства¹⁸. Опублікована частина включає описи першої та другої полкових (полтавських) сотень. Трохи раніше, в 1908 р., під наглядом В. Ейнгорна Імператорське товариство Історії і Старожитностей Російських при Московському університеті видало «Опис Полтавского полку по реке Ореле (1731 г.)»¹⁹.

Не менше значення мають і актові книги. В 1901 р. в часописі «Киевская старина», а в 1902 р. окремою книгою виходять з друку «Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII ст.»²⁰ відомого історика О. І. Левицького, написані саме на матеріалі Полтавських актових книг. В 1912 р. Полтавська Вчена Архівна Комісія видає підготовлені В. Л. Модзалевським «Актовые книги Полтавского городского уряда XVII века»²¹. Вийшло три випуски: «Справы поточные 1664-1672 годов», «Справы вечистые 1664-1671 годов» та «Справы вечистые 1672-1680 годов». Оригінали їх зберігались в Музеї української старовини В. В. Тарновського²².

Значну цінність для вивчення історії Полтавщини XVII-XVIII ст. мають такі видання як «Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в трех томах»²³ та «Документи Богдана Хмельницького»²⁴, де велика кількість опублікованих джерел прямо чи опосередковано стосується Полтавщини.

Окрему групу опублікованих матеріалів утворюють різні записки, спогади, щоденники, епістоли. Ще до 1917 р. на сторінках «Киевской старины» опубліковані «Дневник Станислава Освецима»²⁵ про події 1643-1651 рр., «Дневник Петра Даниловича Апостола (май 1725 — май 1727)»²⁶, «Дневник Генерального хорунжего Николая Ханенка. 1727-1753 гг.»²⁷, «Дневник генерального подскарбия Якова Марковича» (1717-1767 гг.)²⁸. В 1990 р. перевидано «Опис України» Гійома Левассера де Боплана²⁹, що в 1630-1647 рр. перебував на службі у Польського короля і відновлював та будував укріплення на території України. Цікавий матеріал містить збірка «Приватні листи XVIII ст.»³⁰.

Потрібно виділити також літописи, одне з найцінніших джерел з історії України. Перш за все, це вищеназвані твори Самійла Величка та Григорія Грабянки, перший перевидано в 1991 р.³¹, «Чернігівський літопис»³², «Літопис Самовидця»³³, перевиданий в 1970-х роках. Тоді ж видано «Львівський літопис»³⁴. В 1992 р. у видавництві «Наукова думка» побачила світ «Хроніка з літописців стародавніх» Феодосія Софоновича³⁵. Перевидано також і таке джерело, як «Істория Руссов»³⁶.

Названа кількість опублікованих джерел все ж є лише надводною частиною того айсберга документальних матеріалів, які є в наших архівосховищах та музейних збірках.

Далі спробуємо зробити короткий огляд неопублікованих матеріалів, які зберігаються в Центральному Державному Історичному Архіві України та фондах Полтавського краєзнавчого музею.

Серед величезної кількості джерел, які зберігаються в ЦДІА України³⁷, виділяється дві групи документів. Це джерела, які безпосередньо пов'язані з історією Полтавщини; повністю присвячені полтавській тематиці. Ряд фондів лише частково відображає її історію. Серед найцікавіших — фонди Коша Нової Запорозької Січі, Полтавських полків, сотень, намісницьких правлінь, монастирів та ін.

Фонд 222 Коша Нової Запорозької Січі охоплює матеріал за період 1713-1777 рр. і лише частково висвітлює історію порубіжних із запорожськими володіннями земель, насамперед Поорілля, частини нинішніх Кобеляцького та Новосанжарського районів³⁸.

Фонд 51. Генеральна Військова Канцелярія. Зберігає документи за 1656-1765 рр. Серед матеріалів фонду — справи про видачі грошей Лубенській полковій канцелярії для побудови мурованого приміщення архіву (1755 р.); про земельні володіння грузинських переселенців в Миргородському полку (1749-1764); Універсал гетьмана К. Розумовського про призначення збирачів прибутків в Миргородському полку (1751 р.); про повстання селян та козаків в сс. Новаки та Тарандинці Лубенського полку (1762 р.)³⁹.

Фонд 150. Похідна Генеральна Військова Канцелярія. справи за 1734-1741, 1750-1764 рр.

Включає справу про висилку майстрових з Гадяцького полку в Переволочну (1737 р.); відомості про особовий склад цього ж полку в 1736 р.⁴⁰.

Фонд 1721. Охтирська полкова канцелярія.

Зберігає лист про винесення Петром I подяки козакам та старшині м. Котельви за збереження вірності (1708 р.)⁴¹.

Окрему групу становлять фонди полкових канцелярій: Гадяцької — ф. 72 (1698-1781); Лубенської — ф. 98 (1711-1781); Миргородської — ф. 102 (1711-1781); Полтавської — ф. 94 (1710-1783). Тут можна знайти рапорти про заснування ярмарок в містах і містечках Миргородського полку, про напад селян і козаків на маєток Костянтинівку в Лубенському полку (1748)⁴². У фонді Полтавської полкової канцелярії можна знайти протоколи засідань канце-

лярії⁴³, план рубежів між маєтками Великі Будища, Решетилівка та маєтками Опішня, Шишаки, Яреськи⁴⁴, відомості про кількість сіл і посполитих Полтавського полку (1742 р.)⁴⁵.

Утворено в архіві окремих фондотенних канцелярій — фонд 64. Серед документів фонду — справи Великобудушчанської сотенної канцелярії Полтавського полку. Власівської — Миргородського, Гадацької — Гадацького, Глинської — Лубенського, Говтвянської — Миргородського, Городиської — Лубенського, Груньської, першо-, друго- та третьозіньківських, Комишанської — Гадацького, Костянтинівської — Лубенського, Куземинської — Гадацького, Куринської, першо- та друголахвицьких, Лубенської, Лукіської — Лубенського, Лютенської — Гадацького, першої та другої Миргородських, Омельницької — Миргородського, першої та другої Пирятинських — Лубенського, першої та другої Полтавських — Полтавського, Сенчанської, Смілянської — Лубенського, Сорочинської — Миргородського, Хмільовської — Лубенського, Хорольської та Цибулівської — Миргородського, Явишпольської — Лубенського полку⁴⁶.

Серед інших фондів Центрального Державного Історичного архіву України історію Полтавщини висвітлюють фонди:

- № 1295 — Новосанжарська воєводська канцелярія. 1771-1784 рр.
- № 808 — Полтавська провінційна канцелярія. 1776 р.
- № 1642 — Котелевське комісарське правління. 1765-1779 рр.
- № 1636 — Лубенське комісарське правління. 1781 р.
- № 1660 — Полтавське комісарське правління. 1765-1774 рр.
- № 54 — Друга Малоросійська колегія. 1764-1786 рр.
- № 269 — Канцелярія Гетьмана К. Г. Розумовського. 1750-1764 рр.
- № 209 — Катеринославське намісницьке правління. 1781-1796 рр.
- № 1336 — Малоросійське губернське правління. 1796-1802 рр.
- № 784 — Гадацький городовий магістрат. 1797 р.
- № 200 — Говтвянський городовий магістрат. 1782-1826 рр.
- № 955 — Кременчуцький городовий магістрат. 1776-1820 рр.
- № 198 — Лубенський городовий магістрат. 1678-1796 рр.
- № 852 — Миргородський городовий магістрат. 1789-1791 рр.
- № 791 — Пирятинський городовий магістрат. 1788-1797 рр.
- № 1574 — Гадацькагорова ратуша. 1730 рр.
- № 1525 — Лохвицькагорова ратуша. 1774 р.
- № 1527 — Лубенськагорова ратуша. 1774 р.
- № 1473 — Миргородськагорова ратуша. 1650 р.
- № 1566 — Полтавськагорова ратуша. 1743 р.

-
- № 56 — Генеральний Військовий Суд. 1708-1786 рр.
 № 74 — Гадяцький полковий суд. 1743- 1766 рр.
 № 99 — Лубенський полковий суд. 1746-1765 рр.
 № 103 — Миргородський полковий суд. 1743-1767 рр.
 № 95 — Полтавський полковий суд. 1745-1770 рр.
 № 795 — Гадяцький городський суд. 1766-1780 рр.
 № 101 — Лубенський городський суд. 1766-1781 рр.
 № 105 — Миргородський городський суд. 1765-1781 рр.
 № 1726 — Полтавський городський суд. 1773-1784 рр.
 № 794 — Малоросійський Генеральний Суд. 1799-1800 рр.
 № 52 — Генеральна Скарбова Канцелярія. 1723-1781 рр.
 № 1632 — Комісія економії описаних малоросійських маєтків.
 1742-1750 рр.
 № 1490 — Лубенська польова аптека. 1756-1767 рр.
 № 57 — Рум'янцевський генеральний опис Малоросії.
 1765-1769 рр.
 № 990 — Переяславсько-Бориспільська духовна консисторія.
 1733-1785 рр.
 № 137 — Мгарський Лубенський чоловічий монастир.
 1660-1793 рр.
 № 912 — Полтавський чоловічий монастир. 1668-1772 рр.

Усі вишеназвані фонди повністю чи частково висвітлюють історію Полтавщини XVII-XVIII ст.

Серед величезної колекції Полтавського краєзнавчого музею писемні джерела XVII- XVIII ст. майже відсутні, але все ж таки музей має у своєму зібранні кілька грамот кінця XVII- початку XVIII ст. Це дарчі грамоти царів Івана та Петра Олексійовичів хорунжому Лубенського полку Власу Сомашко на село Карпилівку з людьми посполитими та млин на р. Удаї (1699 р.)⁴⁷; грамота гетьмана Кирила Розумовського Максиму Значку про затвердження останнього військовим товаришем (1764 р.)⁴⁸; Атестат Малоросійського миргородського полку (1783 р.)⁴⁹. Всі ці документи також не опубліковані.

Робота по вивченню писемних джерел з історії України і Полтавщини зокрема лише починається і багато матеріалів ще жде свого дослідника і публікації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Полтаві 800 років. 1174-1974: Збірник документів і матеріалів. — К.: Наук. думка, 1974.
2. Величко С. Летопись событий в Юго- Западной России в XVII-м веке. — К., 1848-1864. — Т. 1-4.
3. Грабянка Г. Действия презельной и от начала поляков крававшей небывалой брани Богдана Хмельницкого, гетмана Запорожского, с поляки... Року 1710. — К., 1854.
4. Ригельман А. И. Летописное повествование о Малой России и ее народе и козаках вообще. — Москва, 1847. — Ч. I-VI.
5. К материалам для истории Полтавского полка //Чтения в Обществе Истории и древностей Российских. — 1909. — Кн. I. — Смесь. — С. 1-26.
6. Бантыш-Каменский Д. Н. Источники Малороссийской истории. — К., 1858-1859. — Ч. 1-2.
7. Там само. — Ч. 1. — С. 332.
8. Там само. — Ч. 2. — С. 5.
9. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России, из частей коей оно наместничество составлено. — К., 1851.
10. Генеральное следствие о маестностях Полтавского полка. /1729-1730/. — Полтава, 1893.
11. Модзалевский В. Л. Материалы для истории Полтавского полка: Ведомости по сотням Полтавского полка о сеющих табак, мельницах, пасаках, винницах, и шинках за 1722 год //Труды Полтавской Ученой Архивной Комиссии. — Полтава, 1905. — Вып. 2. — Приложения. — С. 3-57.
12. Модзалевский В. Л. Материалы для истории Полтавского полка: Реестр полкового города Полтавы дворов старшинских и вдов, приездных старшинских и монастырских, знатного товариства, войсковых служителей, комисарских и их ходаков, посполитых, школ, шпитателей, шинков козачих и церковных, домов старшинских, значковых, козачих и поповских хуторов, в которых наемные люди живут, ниже следуючими статьями явствует 1735 году, августа 20 дня. Перечневая табель полку Полтавского сотне первой полковой, коликое число в оной сотне имеется посполитых людей владельческих подданных, в том числе селских старших и служителей, яко-то: комисарчиков, десятников и протчих, дворов, також и особо состоящих бездворных хати во всех хатах семей, и каких оние по своим имуществам статей, також подсуседков, конних и пеших, значит ниже сего. 1752 года. Перечневая табель полку Полтавского сотне второй полковой, коликое число в оной сотне имеется посполитых людей... /И т. д. как в первой табели/. 1752 году. Именной список Полтавского полку товариства, кои числятся значк

выми. Августа 19 дня 1734. Ведомость Полтавского полку о полковой старшине, сотниках, войсковых и значковых товарищах и с какова кто звания и за какие именно службы откогда, когда и по каким указом в те чины и звания определены, значит ниже сего, 1742 году. Ведомость в Генеральную Войсковую Канцелярию о бунчуковых и войсковых товарищей и других чиновниках, как о действительно служащих, так и о апшитованных, кто где с них в полку полтавском и каких сотнях жительства свои имеют, також и о детях /к службе уже годних, но ни в каких дел не находящихся/ оних апшитованных, а особливо и умерших бунчуковых и войсковых товарищей, старшин полковых и других разночищов где сколько оних омеетса, кто по имени и прозваниям и каких же сотнях живут, так же и обо всех протчих, находячихся в службе, — учиненная в полковой Полтавской канцелярии 1759 году, октября дня. Список певчих, взятых к Высочайшему двору в 1712 году из жителей Полтавского полка //Труды Полтавской Ученой Архивной Комиссии. — Полтава, 1905. — Вып. 1. — Приложения. — С. 97-134.

13. Астряб М. Войсковая и городова старшина в Малороссийских полках в 1725 году. /Московский архив Министерства юстиции. Дела Черниговской уголовной палаты, опись 1, вязка 5, № 119: Промемория В. Енеральной Войсковой Канцелярии в Малороссийскую Коллегию //Труды Полтавской Ученой Архивной Комиссии. — Полтава, 1916. — Вып. 14. — С. 71-83.

14. Генеральне слідство про маєтності Лубенського полку //Український архів. — К.: Вид. Археогр. Комісії ВУАН, 1931. — Т. IV. — 185 с.

15. Описи Київського намісництва 70-80 років XVIII ст. — К.: Наук. думка, 1989.

16. Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. — К.: Наук. думка 1991.

17. Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх. — К.: Наук. думка, 1992. — Рекламні сторінки.

18. Козаки Полтавського полка по материалам Румянцевской описи 1767-69 годов. — Полтава, 1914. — Ч. 1-2.

19. Опись Полтавского полку по реке Ореле /1731/. — Москва: Синодальная типография, 1908.

20. Левицкий О. И. Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII ст. — К.: Изд. журнала «Киевская старина», 1902.

21. Актовые книги Полтавского городского уряда XVII века /Ред. и примеч. В. Л. Модзалевского. — Чернигов, 1912. — Вып. 1-3.

22. Каталог Музея украинских древностей В. В. Тарновского /Сост. Б. Д. Гринченко. — Чернигов, 1900. — Т. 2. — С. 230, 241.

23. Воссоєдінєнє України з Росією: Документи и материалы в 3-х т. — Москва: Изд-во АН СССР, 1954. — Т. 1-3.

24. Документи Богдана Хмельницького. — К.: Вид. АН Українсько РСР, 1961.

-
25. Дневник Станислава Освецима //Киевская старина. — 1882. — № 1. — С. 125-151; № 2. — С. 366-385; № 5. — С. 257-275; № 6. — С. 433-450; № 9. — С. 503-522; № 11. — С. 328-348; № 12. — С. 538-556.
26. Дневник Петра Даниловича Апостола /май 1725 — май 1727/ //Киевская старина. — 1895. — Т. L. — № 7-8. — С. 100-155.
27. Дневник генерального хоружаго Николая Ханенко. 1727-1753 гг. — К., 1884.
28. Дневник генерального подскарбия Якова Марковича. /1717-1767 гг./ — К., 1893-1896. — Ч. 1-3.
29. Бошлан Г. Л. де. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і веденням воєн. — К.: Наук. думка; Кембридж: Укр. наук. ін-т, 1990.
30. Приватні листи XVIII ст. — К.: Наук. думка, 1987.
31. Величко С. Літопис /Переклав з книжної укр. мови В. Шевчук. — К.: Дніпро, 1991. — Т. 1-2.
32. Чернігівський літопис //Наука і культура. Україна: Щорічник. Вип. 23. — К., 1989. — С. 220-231.
33. Літопис Самовидця. — К.: Наук. думка, 1971.
34. Бевзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець. — К.: Наук. думка, 1971.
35. Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх. — К.: Наук. думка, 1992.
36. История Руссов или Малой России. Сочинение Георгия Конисскаго, Архиепископа Белорусского. Факсимільне відтворення видання 1846 р. — К., 1991.
37. Центральный Государственный Исторический Архив УССР в Киеве: Путеводитель. — К., 1958.
38. Там само. — С. 9-10.
39. Там само. — С. 12.
40. Там само. — С. 13-14.
41. Там само. — С. 14.
42. Там само. — С. 17.
43. ЦДА України, ф. 94, од. зб. 10, 12.
44. Там само. — Од. зб. 13.
45. Там само. — Од. зб. 15.
46. Центральный Государственный Исторический Архив УССР в Киеве: Путеводитель. — К., 1958. — С. 18-22.
47. Інв. Полтавського краєзнавчого музею 11293, Д 47.
48. Інв. Полтавського краєзнавчого музею 11275, Д 44.
49. Інв. Полтавського краєзнавчого музею 13063, Д 96.

Обласний краєзнавчий музей (Полтава)
14.04.93.

© ВЕЧЕРСЬКИЙ В. В.

МІСТОБУДІВНИЙ РОЗВИТОК ПОЛТАВИ ЗА ДОБИ ГЕТЬМАНЩИНИ

Полтава — місто яскравої історичної долі, з яким пов'язано чимало видатних подій. У культуру України і Росії Полтава увійшла передусім як місто, де найяскравіше втілилися архітектурно-містобудівні засади класицизму. Одначе, тут дається взнаки певна однобічність поглядів: високий культурно-історичний статус та добра вивченість і збереженість спадщини імперського класицизму відтіснили на другий план все, пов'язане з розвитком міста у попередній період. Але ж видатні за своїми мистецькими якостями розпланування і забудова початку ХІХ ст. здійснювалися не на порожньому місці — це була лише реконструкція структури, яка формувалася в добу найбільшого розквіту українських міст за часів Гетьманщини. Основні композиційні вузли тодішньої структури зберегли і навіть посилили своє значення після перепланування Полтави: вони визначали її архітектурну своєрідність аж до ХХ ст. Тому вивчення процесів виникнення і розвитку одного з найцікавіших історичних міст України видається вельми актуальним і корисним.

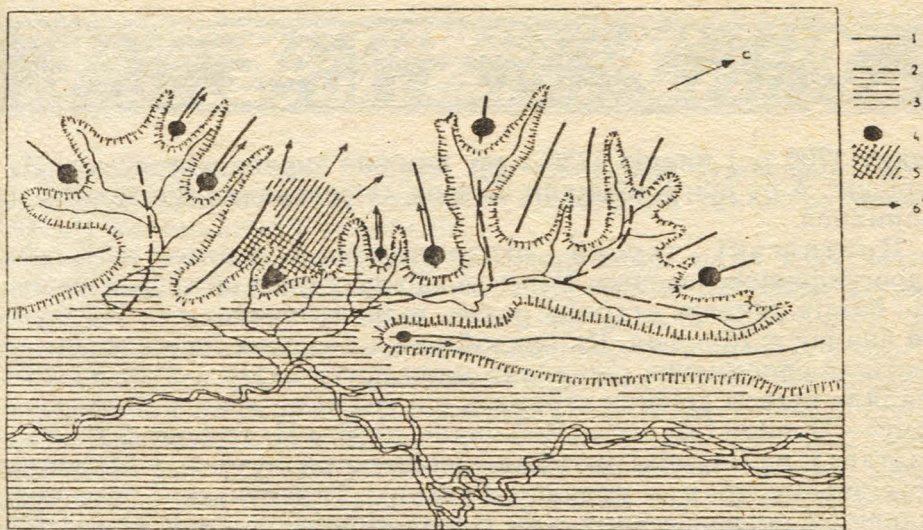
Для належного розуміння проблеми необхідно передусім проаналізувати природну підоснову — рельєф місцевості, гідрографію і літооснову. Ці структурно- і формоутворюючі чинники є найстабільнішими в еволюції міста.

ТОПОГРАФІЯ

Ландшафтна ситуація Полтави дуже виразна: просторовий терен поділяється на дві різко відмінні зони — низинну заболочену заплаву р. Ворскли і високе надвореклянське плато, порізане ярами, по яких раніше протікали струмки (мал. 1). На цьому плато вирізняються три панівні висоти (з півдня на північ): на одній з них — комплекс колишнього Інституту шляхтянок; друга називається «Городищем» або «Старим городом» і є найдавнішим центром Полтави¹; на третій висоті розташовано Хрестовоздвиженський монастир. Плато найближче підходить до ріки в районі Городища і монастиря. Прилегла до них частина правобережної заплави Дзизи-

Мал. 1.

Ландшафт Полтави і розвиток системи поселень. Кресленик автора. 1— вододіли; 2 — вісі долини; 3 — заболочена заплава; 4 — ядра поселень; 5 — територія розширення Полтави; 6 — напрямки розширення сільбища.

вається Подолом. Плато розчленовують яри Очеретянка, Кобищани, Мазурівка, Панянка, Бойків, Здихальний. Очеретянка обмежує міський терен з півдня, пролягаючи з південного заходу на південний схід. Рівнобіжний Кобищанський яр з'єднується з Очеретянкою, обмежуючи з південного заходу висоту, на якій стоїть Інститут шляхтянок. Цю висоту від городища відділяє яр Мазурівка. З півночі межею Городища був яр Панянка. На північ від Панянки рівнобіжно проходить Бойків яр. Здихальний яр іде на південь, відділяючи Монастирську гору від плато. В нього впадає Бойків яр. Місцевість вздовж схилів цих ярів називається Підмонастир'ям².

Порівнюючи старі плани Полтави, починаючи з 1709 р., із сучасною ситуацією, можна помітити значні зміни топографії: яри поступово розширювалися і видовжувалися, виникали нові. Так, на планах фортеці 1709 р., яр Панянка взагалі не позначено, водночас Мазурівка і Бойків яр показані, при чім яр Мазурівка — дуже вузький³. План Полтави 1802 р. вже фіксує нещодавно виниклий яр Панянку. Початок йому поклав розмитий весняними водами фортечний рів, що обмежував середмістя з півночі. При порівнянні

плану 1709 р. і планів 1730-х рр. помітне значне розширення Мазурівки⁴. А от яри Кобищани, Бойків, Очеретянка і Здихальний не змінилися.

Полтавські терени відзначаються дуже складною гідрографічною мережею. Ворскла, що протікає з півночі на південь, має безліч рукавів, стариць, заток, озер, заплавних лук. Ліворуч в неї впадає р. Коломак. На правобережжі вздовж Здихального яру протікає однойменна річка, яка має і другу назву — Рогізна. У неї впадало багато дрібних струмків, що текли по ярах; у Кобищанському — Чорний (він же — Кобищанський); з Мазурівки витікала р. Полтавка; по Паняниці протікав однойменний струмок; у Бойковому і сусідньому ярах — струмки Рудьки і Тарапуньки. І хоча нині, внаслідок антропогенних змін гідрологічного режиму, більшість з них пересохла, у давнину вони відігравали значну роль при розміщенні сельбища. Всі вони перед впадінням у Ворсклу петляли у вузькій правобережній заплаві, насичуючи її вологою. Водоносна верства тут залягає неглибоко, під час повеней заплава надовго затоплювалася, тож і не дивно, що була вона заболоченою, непридатною для поселення і забудови.

Зате схили, порослі лісом, були вельми зручними для розташування сельбища. Лінії вододілів і вісі тальвегів тут майже рівнобіжні і проходять з північного заходу на північний схід. При розташуванні поселень на південно-східних мисах досягалася максимальна інсоляція в ранкові години, а отже — найкращі санітарні умови проживання.

При доборі місця для поселення першорядну роль грали й військово-топографічні чинники. Вибиралися ділянки, що панували над околицями, максимально використовувалися природні рубежі. Всім переліченим умовам задовольняла висота, що називається Городищем і з півдня омивається р. Полтавкою. Вона трикутна в плані, з двох боків — крутосхили, й лише з боку поля слід було спорудити штучні укріплення. На північний захід від Городища простягалася рівнина, що частково поросла лісом. Це створювало сприятливі умови для подальшого спрямованого розвитку сельбища вздовж природної вісі (вододілу) на північний захід.

Висота, на якій стоїть монастир, також займає дуже вигідне стратегічне становище, але майданчик на її вершині замалий для того, щоб розмістити значне поселення.

Ліс, що укривав яри і плато, був джерелом будівельних матеріалів на першому етапі розбудови Полтави, а також резервом розвитку різноманітних промислів.

За такої природної ситуації розпланування мало врахувати природні рубежі, вододіли, вісі долин. Історико-містобудівна наука довела, що в давнину головні шляхи проходили вододілами, а зв'язки між близькими поселеннями здійснювалися по вісях долин⁵.

Рельєф місцевості, його просторові і візуальні властивості справили вирішальний вплив на формування обсягово-просторової композиції українських міст. При цьому повною мірою враховувалися особливості різних форм рельєфу, таких як пасмо, долина, мис, пагорб, котловина тощо. Давні містобудівники тонко використовували властивості форм позитивної кривизни (пагорб, мис), що домінували над просторами, утвореними формами негативної кривизни (долини), які спрямовують простір на ландшафтні доміанти. Вершини пагорбів і краї мисів є зонами найвищої композиційної активності. Архітектурні споруди, зведені тут, найкраще оглядаються з віддалених місць і домінують в ландшафті та забудові⁶.

Таким чином, ландшафтна підоснова Полтави обумовила розвиток всіх складових містобудівного цілого — сельбища, розпланування, системи фортифікації, обсягово-просторової композиції.

СЕЛЬБИЩЕ

Як свідчать матеріали археологічних досліджень, сельбище на Городищі виникло в ранньоскіфський період (VII-VI ст. до н. е.). Згодом тут були поселення роменської культури та давньоруське місто, посад якого доходив аж до Інституту шляхтянок⁷. Розвиток міста перервався за золотоординського погрому 1399 р⁸.

Топонім «Полтава» згадується близько 1430 р. у московських родовідних книгах у генеалогії князів Глинських⁹. Щоправда, в «Книжці большому чертежу» (XVI ст.) Полтаву не позначено, хоча є такі поселення як Хомуцьє і Миргородок¹⁰. 1608 р. польський Великий коронний гетьман Станіслав Жолкевський збудував тут фортецю. 1630 р. король Зигмунт III надав своєму секретареві Бартоломею Обалковському «слободу пунту, звану Пултаву» на р. Ворсклі над Муравським шляхом, яким татари зазвичай ходили грабувати Україну. Таке розташування не дуже сприяло розвитку

поселення, а проте під 1641 р. Полтава виступає вже як «город» в руках Мартіна Калиновського, який осаджує довкола численні слободи¹¹. На картах Воєлана середини XVII ст. Полтава показана вже значною фортецею.

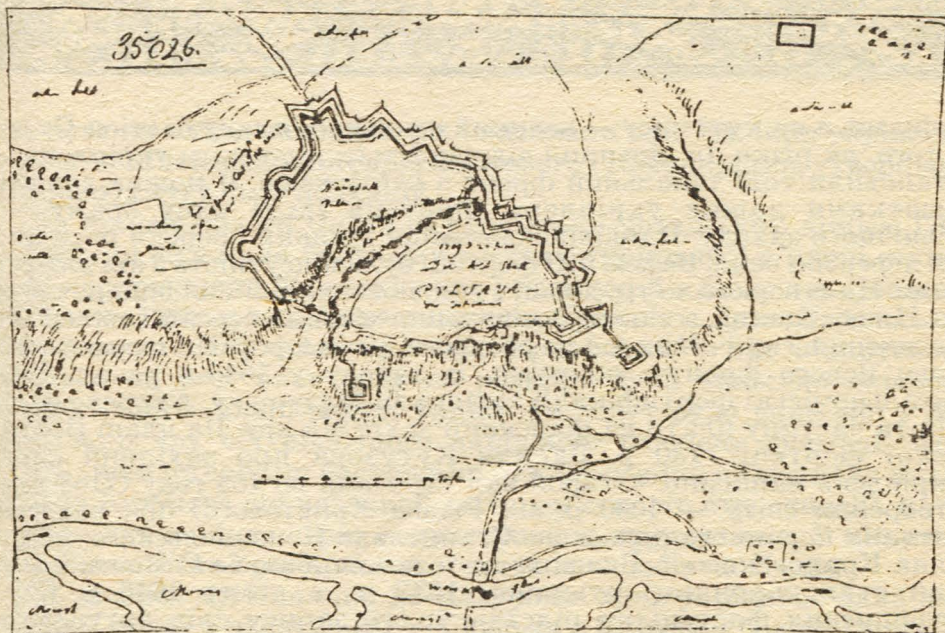
Укріплене середмістя того часу містилося в межах сучасних вул. Леніна, пл. Леніна, Паняньського бульвару й східних крутосхилів Городища. Однак уже тоді сельбище розпросторилося за межі фортеці. Причиною став розвиток будного промислу. Ще в 1630-х рр. по Ворсклі, навколо Полтави, засновано буди, підпорядковані королівським комісарам, де вироблялися поташ і селітра. Тож фортеця на Городищі стає осередком цілої системи поселень будників. Ці поселення мали свої особливості. Оскільки буди є лісовим промислом, то й поселення будників вважалися ні селом, ні містом. Найчастіше їх називали слободами. Забудова розосереджувалася на широкому просторі, хати ставилися далеко одна від одної. Селилися окремими родинами, резервуючи значні терени для подальшого розширення промислу, для господарських і виробничих потреб, не кажучи вже про сади, городи і левади¹². Таким чином, економічний тип міста, переважні промисли його населення дуже впливали на систему розселення. Аналогічну ситуацію спостерігаємо і в інших містах з подібною економічною базою, зокрема в Глухові. У таких містах до складу сельбища включалися малоприсадатні під забудову балки, схили ярів, заплави річок. Так, полтавський Поділ почав заселятися, вірогідно, у 1-й пол. XVII ст.

1647 р. за інвентарем Вишневецького в Полтаві налічувалося 812 господарських дворів¹³. Тоді ж було розширено фортецю, а з північного заходу від неї на плато з'явилося неукріплене передмістя. Власне, тоді Полтавою називалася лише сама фортеця, а сельбище поза її межами вважалося слободами і передмістями, які називалися Куликами, Кривохатками, Подолом, Кобищанами, Павленками. Ремісники одного фаху селилися цілими вулицями — Гончарними, Ковальськими, Чоботарськими.

Після 1650 р. з'явилася слобідка біля новозаснованого Хрестовоздвиженського монастиря. На протязі XVIII ст. вона розпросторювалася на північ, так само, як і сельбище на Подолі. З'явилася забудова у Бойковому яру і Підмонастир'ї, у Кобищанському яру і за ним. У середині століття забудова вийшла за межі валу, який захищав передмістя. У той час Полтава мала одну з найбільших

Мал. 2. «План старої і нової Полтави». 1709 р.

сельбищних територій серед полкових міст Гетьманщини. Сельбище було чітко структурованим. Головним структуруючим чинником в описувану добу була система укріплень.

ФОРТИФІКАЦІЯ

Про старовинні укріплення Городища певних відомостей немає. За польської доби укріплення мали трикутну конфігурацію в плані. Оборонна лінія йшла східним схилом пагорбу, завертала на захід уздовж теперішніх Паняньського бульвару і пл. Леніна, доходила до вершини Мазурівки і звідси, по верхніх відмітках плато, вздовж яру, прямувала до наріжного бастиону. Від поля, з північного заходу, був сухий рів і земляний вал із дерев'яним частоколом. З півдня і сходу валів і ровів не було, бо стрімкі крутосхили досить було лише ескарпувати й доповнити дерев'яним частоколом. На плані Полтавської фортеці 1709 р.¹⁴ (мал. 2) вздовж схилу Мазурівки показані архаїчні укріплення у вигляді невеликих, часто розташованих бастионів півкруглої та прямокутної конфігурації, з'єднаних

стінами, а на куті мису — великий овального плану бастион. Судячи з того, як різко ця ділянка відрізняється від решти укріплень, що становили тоді тенальний фронт з бастионами, її можна вважати рештками давніх укріплень. Фортеця мала одну браму — з північного заходу. Найвідповідальніші ділянки оборони посилювали дерев'яні вежі. Вадю цієї фортеці була відсутність в ній джерела води. Це створювало труднощі з водопостачанням на випадок облоги. Ця обставина, а також розширення міських теренів і збільшення населення, спричинилося до розпросторення фортеці шляхом побудови нового фронту укріплень із заходу у 1640-х роках. Тепер загальноміські фортифікації захищали Мазурівку, джерело води в ній та частину плато на південний захід від яру. На плані Полтавської фортеці 1730 р. Василя Кутузова про західний фронт укріплень написано: «Старой вал строения во 168 году (7168 р. від створення світу — 1660 р. від Різдва Христового) при владении гетмана коронного польского Станислава Конецпольского, каштеляна Краковского»¹⁵. Вказана дата помилкова, бо С. Конецпольський став коронним гетьманом 1632 р., а помер 1646 р. Отже, розширення фортеці на підставі цього запису слід датувати не 60-ми, а 40-ми роками XVII ст.

Після Переяславського договору 1654 р. московський уряд надавав великого значення Полтавській фортеці. 1658 р. сюди прислали воєводу А. Чиркова, якому наказали «призвав к себе полковников и бурмистров /.../ и поговоря с ними, ехать с ними же вместе около городу и острогу и городу и рву осмотреть, и каков город и острог, и сколь глубок копан ров, а будет в которых местах город и острог худ и в осадное время быть в нем ненадежно, и ему говорити полковнику, и бурмистру, и войту, и всей старшине, чтобы те худые места поделать»¹⁶. Влітку того року під час воєнної кампанії проти полтавського полковника Мартина Пушкаря фортецю поруйнували війська гетьмана І. Виговського разом із татарами. Боярин В. Шереметьєв у відписці царю так мотивував необхідність відбудови укріплень: «... и Платова на татарской сакме на бакаеве шляху, и ево государевым многим городам будет в заступу. И Великий государь буде изволил в Платову послать воєводу, и город бы построить ныне вскоре до осеннего времени, чтоб в Платове черкасы и мешчане дворами строились...»¹⁷. Міську фортецю було відбудовано 1659 р. Крім того, для захисту північно-західного пе-

редмістя на плато викопали рів і насипали вал. Ця лінія укріплень пролягла між вершинами ярів Бойкового і Кобишанами, утворивши зовнішню смугу фортифікацій.

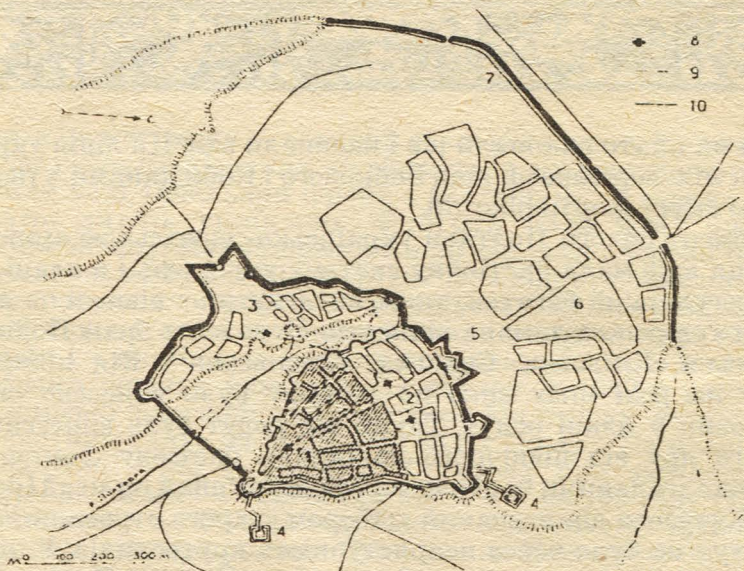
На момент облоги Полтави українсько-шведською армією 1709 р. фортеця вже мала бастионну систему укріплень і в плані становила нерегулярний багатокутник, витягнутий з півночі на південь. Бастиони з'єднувала ламана лінія стін. Було п'ять брам: Подільська, Мазурівська, Київська, Спаська, Крилівська¹⁸. Від півкруглого бастиону на розі мису вниз по рельєфу було винесено окремих квадратний у плані редут. Такий же редут було винесено в бік Бойкового яру від північного наріжного бастиону фортеці. Між двома вище згаданими бастионами був дерев'яний палисад (на плані Василя Кутузова він названий «забором старого строенія»)¹⁹. Валу з ровом тут не було через неприступність крутосхилів. У цій стіні була Крилівська брама, від якої шлях ішов вниз на Поділ.

На ділянці від Панянки до Мазурівки лінія укріплень мала два в'їзних вузла з рavelінами — Спаську і Київську брами. Остання вирішена у вигляді дерев'яної вежі в горнверку з рavelіном. До цієї лінії укріплень під кутом прилягала стара оборонна лінія вздовж Мазурівки, яку захисники Полтави 1709 р. поновили на випадок, якщо шведи подолають південно-західний вал.

А головна лінія укріплень від вершини Мазурівки ламаною лінією продовжувалася на південь по трасі сучасного Першотравневого проспекту. Тут стояли дві вежі — Басманівська і Мазурівська. Південно-західний в'їзний вузол вирішено у вигляді горнверка так, що з гострих кутів його бастионів можна було прострілювати підступи до брам. Цікаво, що Мазурівська вежа стояла на валу дещо збоку і важливої ролі в оборонній системі не відігравала. Її слід вважати залишком давнішої фортифікації.

Від цього горнверка головний вал повертав на схід до південного краю Мазурівки. Там на верхніх відмітках був бастион нерегулярної півкруглої форми в плані. Від нього стіна спускалася вниз, перекривала Мазурівку і підходила з півдня до підніжжя великого півкруглого бастиону на розі мису. На цій ділянці були Подільська брама і Глуха вежа. Струмок Полтавка був перегачений. Фортечна стіна одночасно правила греблею. Так з'явився став — надійне джерело водопостачання фортеці під час облоги.

Мал. 3.

Містобудівний розвиток Полтави у XVII ст. Реконструкція автора. 1 — киево-руське городище; 2 — територія фортеці у 1-й пол. XVII ст.; 3 — фортеця у середині XVII ст.; 4 — редути; 5 — еспланада; 6 — передмістя; 7 — північно-західний вал; 8 — головні домінанти; 9 — композиційні вісі; 10 — головні шляхи.

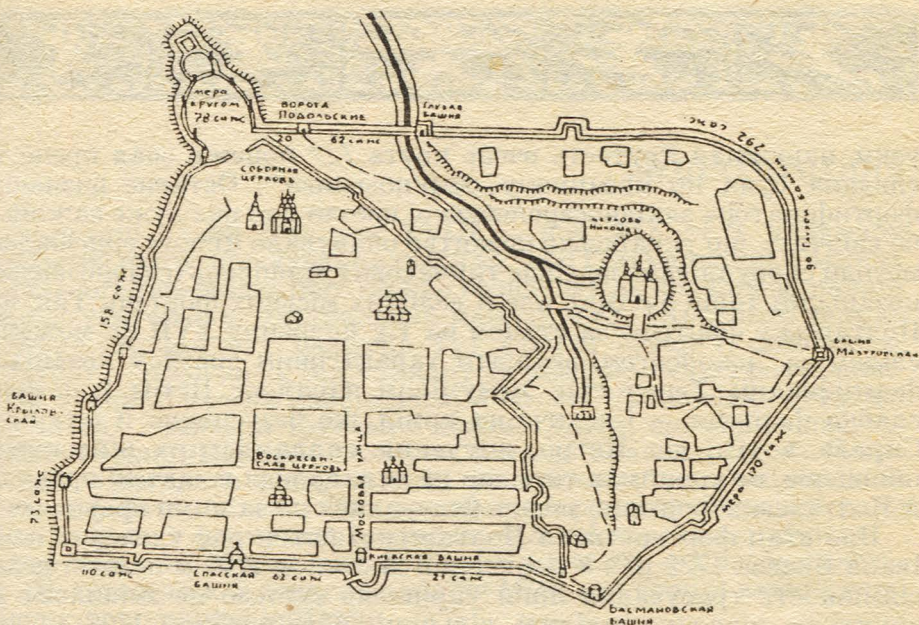
Полтавські укріплення на поч. XVIII ст. становили класичну для України схему: замок — місто — посад. Кожна структурна одиниця мала свої укріплення, але замок і місто — спільні. Незвичайною є значна величина замку на Городищі.

Цю систему доповнювали укріплення Хрестовоздвиженського монастиря. На планах 1709 р. бачимо вал з бастіонами на Монастирській горі²⁰. Однак невідомо, чи були ці укріплення збудовані задалегідь, у мирний час, чи їх спорудили шведи 1709 р., коли захопили монастир і з нього обстрілювали фортецю.

Полтавські укріплення на поч. XVIII ст. не відповідали тодішньому рівню європеїської фортифікації. Петро I, оглядаючи Полтаву після розгрому шведів, зауважив полоненому фельдмаршалу Реншільду: «Странно, що в столь долгую осаду вы не смогли овладеть этою слабою крепостью»²¹. Щоправда, на вже згадуваному «Плані старої і нової Полтави» фортеця показана надто потужною,

Мал. 4.

План Полтави Івана Бішева 1722 р.
Прорис автора.

з багатьма регулярними бастіонами. Однак інші плани того часу свідчать, що могутність укріплень на згаданому плані дещо перебільшена²².

Під час облоги найзапекліших штурмів зазнав південно-західний фронт укріплень як найприступніший для нападів²³. Тут були найбільші руйнування. Тому після битви Петро I наказав відбудувати фортецю. Навряд-чи імператорський наказ було виконано, бо 8 жовтня 1723 р. полтавський комендант полковник Чичерин доповідав Військовій колегії, що «Полтавской де фортеции городовые стены все опали и во многих местах через городовую стену на лошадях есдить возможно, а /.../ по городской стене больше двух верст, и без строения до одной пограничной фортеции во время какой оказии содержать невозможно»²⁴. У грудні 1724 р. за указом Військової колегії в Україну відряджено інженер-майора Деколонга, який мав оглянути фортеці в Полтаві, Чернігові, Переяславі, Ніжині, Переволочні. Він так охарактеризував Полтавську фортецю: «Обретается оная крепость в зело худом порядке, валы худы и без пропорции, а иные везде обвалились /.../ Вал и бруствер очен

узки, наружная крутость очень крута /.../ понеже она крепость сделана була по казацкому обыкновению»²⁵. Останнє визнання фортифікатора західноєвропейської школи для нас дуже важливе, бо свідчить, що українське козацтво опанувало цілком оригінальні методи спорудження не лише тимчасових укріплень (славнозвісний козацький табір з возів), але й великих міських фортець. Так, що Полтавську фортецю за станом на 1-у половину XVII ст. можемо, слідом за Деколонгом, вважати характерним зразком козацької фортифікації. Тепер стає зрозумілим парадокс Петра I: позірно слабка фортеця — і величезна армія, що безуспішно її штурмує. Справа в тім, що Петро, виученик голландських військових інженерів, не сприймав того, що не вкладалося в завчені правила. А Полтавська фортеця, звісно, будувалася не за цими правилами.

Про стан фортеці після Полтавської битви дає уявлення план Івана Бішева 1722 р.²⁶. У порівнянні зі станом 1709 р. помітні деякі відмінності: трасування ліній укріплень суттєво не змінилося за винятком південно-західної дільниці, поруйнованої 1709 р. Тут в'їзний вузол значно спростили, влаштувавши замість горнверка трикутний в плані бастион з брамою і вежею старої будови. Перебудовано Київську і Спаську брами. Біля Київської знесли горнверк з рavelіном. Натомість влаштовано п'ятикутний бастион. Перед Спаською брамою знищено ravelін, і брама опинилася просто посеред валу (мал. 4).

У період між 1724 і 1730 рр. фортецю відремонтовано, що засвідчує план Полтави Василя Кутузова (не раніше 1729 р.)²⁷. Лінію укріплень вздовж північного схилу Мазурівки остаточно зліквідовано, кутові південний і північний бастиони набули регулярних п'ятикутних обрисів. Лишилося вісім старих дерев'яних веж, деякі з них — у напівзруйнованому стані (мал. 5). Дві з них були безіменними, решта — називалися: Крилівська, Спаська, Київська, Басманівська, Мазурівська, Глуха.

В такому вигляді фортеця проіснувала до кінця століття. Вал, що огинав передмістя з північного заходу, суттєвих змін не зазнав. 1805 р. при розплануванні міста за класицистичним генпланом, земляні вали були прорізані новими вулицями. 1817 р. за розпорядженням генерал-губернатора вали розкопали, рови засипали, і на місці давніх укріплень з'явилися широкі бульвари. Завдяки цим розпланувальним елементам давня фортеця чітко вирізняється в структурі середмістя сучасної Полтави.

РОЗПЛАНУВАННЯ

Згадувані плани Полтави XVIII — поч. XIX ст. є джерелом відомостей про розпланування міста за доби Гетьманщини. У межах укріпленого середмістя його можна визначити як порядкове, наближене до секторного. Центральний майдан міста (Красний) займав південно-східний кут фортеці. Тут стояли собор із дзвіницею, магістрат, торгові ряди. Від майдану на північний захід розходилися дві вулиці. Головна називалася Мостовою /відповідає сучасній Жовтневій/ і вела до Київської брами. Друга, що відповідає теперішній вулиці Паризької комуни, вела до Спаської брами. Поперек них проходило п'ять вулиць, рівнобіжних північно-західній дільниці фортечного валу. Таким чином, оборонні споруди відіграли провідну роль у формуванні розпланувальної мережі середмістя.

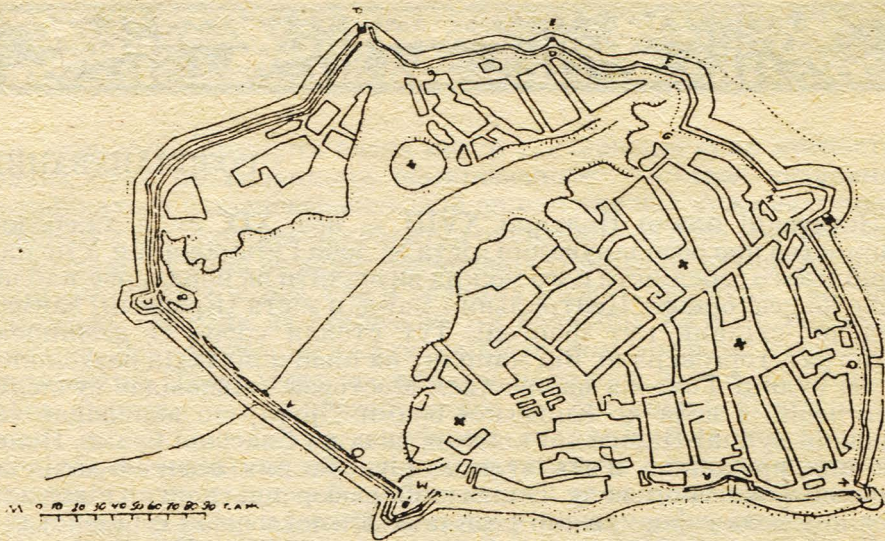
Для постановки двох містобудівних домінант — Преображенської і Воскресенської церков — обабіч Мостової вулиці влаштовано невеликі прямокутні майдани.

Окремі квартали забудови були і в південно-західній частині середмістя, за Мазурівкою. Одна вулиця ішла вздовж яру, інша — вздовж валу. Їх перетинали чотири поперечні вулиці (мал. 3-5).

Розпланування передмістя було обумовлене наявністю фортеці, зовнішнього оборонного валу та трасуванням головних шляхів. Перед фортечною Київською брамою була незабудована еспланада, шириною до 200 м (відповідає теперішньому парку на пл. Леніна). З північного сходу і південного заходу забудову передмістя обмежували локальні вододіли і краї ярів. Головна вулиця передмістя продовжувала головну вулицю фортеці. Решта вулиць були звичайними і вузькими. Вони віялом розходилися від еспланади. Їх перетинали кілька вулиць, рівнобіжних зовнішньому валу. Обриси кварталів були нерегулярними (мал. 3).

Від головної брами зовнішнього валу розходилися три шляхи: один — вздовж валу на Кобеляки (по трасі теперішньої вул. Фрунзе), два інших — на північний захід. Від фортечних Подільської і Крилівської брам шляхи спускалися на Поділ і вели до переправи через Вореклу. Від Мазурівської брами шлях ішов на Кобищани. Вздовж цих шляхів на протязі XVIII ст. формувалася забудова і на кінець періоду, який ми розглядаємо, вони стали вулицями сельбища.

Мал. 5.

План Полтави Василя Кутузова. Не раніше 1729 р. Прорис автора.

До кінця XVIII ст. у розплануванні сталися такі зміни:

- з'явилися квартали забудови в Мазурівці;
- на передмісті частково забудовано еспланаду, з'явилися нові квартали, випрямлено деякі вулиці;
- у розплануванні сельбища між Очеретянкою і Кобищанами, Кобищанами і Мазурівкою та північніше Бойкового яру простежується така закономірність: головні вулиці йдуть вздовж вододілів і вісей долин, а другорядні — перпендикулярно до них.

У цілому систему розпланування Полтави доби Гетьманщини слід зарахувати до ландшафтного нерегулярного типу і визначити як порядкову.

ОБСЯГОВО — ПРОСТОРОВА КОМПОЗИЦІЯ

Містобудівна композиція виявляла і розвивала просторово-візуальні властивості природної підоснови. Зони найвищої композиційної активності на плато і пагорбах давні містобудівники вподобали для постановки головних доміант, що створювали систему орієнтирів у місті та на підходах до нього. В подальшому

другорядні домінанти ставилися по вісях долин, закріплюючи розвиток простору по горизонталі.

Вище зазначалося, що головні вулиці міста йшли вододілами. Тут же, вздовж цих вулиць, ставилися й містобудівні домінанти. Тому вододіли стали композиційними вісями міста. Головна вісь проходила від бастиону на розі Городища через Кафедральний собор з дзвіницею, магістрат, Преображенську церкву з дзвіницею і Київську вежу (мал. 3, 6). Продовження цієї вісі на передмісті фіксувала Стрітенська церква. На південь від Преображенської церкви в межах фортеці розташовувалася другорядна домінанта — Воскресенська церква, на місці якої нині стоїть Спаська. Миколаївську церкву з дзвіницею у новій частині фортеці на південному схилі Мазурівки розташовано таким чином, що з боку заплави вона виглядала прямо по вісі зру.

Первісно всі домінанти були дерев'яними. У 2-й пол. XVIII ст. їх (крім Воскресенської церкви і магістрату) замінили мурованими. При цьому дзвіницю Кафедрального собору перенесли від північного його фасаду до західного. Завершена 1801 р. вона стала найвищим акцентом міської забудови²⁸. У Хрестовоздвиженському монастирі 1709 р. закінчили будівництво мурованого собору, а 1786 р. — дзвіниці, висотою 47 м²⁹. Ці споруди закономірно увінчали монастирську гору — зону найвищої композиційної активності.

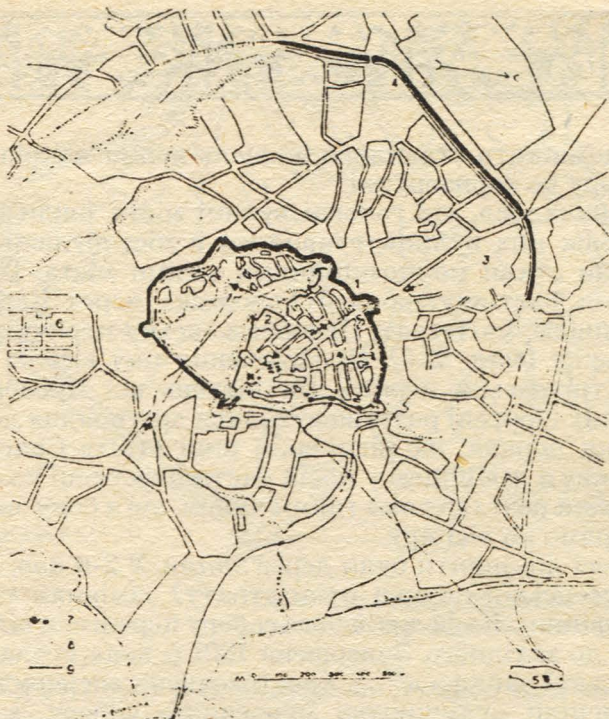
На Подолі у XVIII ст. звели дерев'яну церкву Різдва Богородиці. Вона повстала на роздоріжжі при березі р. Полтавки, навпроти Подільської фортечної брами. Як і Миколаївська церква, вона потрапила на позовню вісь Мазурівки.

Такими були головні висотні орієнтири Полтави у XVIII ст. Маємо систему двох рівнобіжних композиційних вісей. Головною була та, що проходила від наріжного бастиону до Стрітенської церкви. Додаткова вісь проходила від Миколаївської церкви через Глуху вежу до церкви Різдва Богородиці. Головна йшла вододілом, другорядна — по тальвегу. Ці дві вісі перетинала третя, плавна вигнута, що йшла рівнобіжно західному фортечному валу — від Миколаївської церкви через Преображенську, Воскресенську церкви та Крилівську вежу.

В обсягово-просторовій структурі Полтави була присутня ще одна важлива видова вісь — між ансамблями Кафедрального собору та Хрестовоздвиженського монастиря. Вона перпендикулярна до головної композиційної вісі міста (мал. 6).

Мал. 6.

Містобудівний розвиток Полтави у XVIII ст. Реконструкція автора. 1 — фортеця; 2 — лінія укріплень, знищена 1724-1729 рр.; 3 — передмістя (форштадт); 4 — північно-західний вал; 5 — Хрестовоздвиженський монастир; 6 — міський сад; 7 — основні доміанти; 8 — композиційні вісі; 9 — головні шляхи.

Всі церковні споруди мали характерні для стилів козацького відродження та бароко багаточисельні витончені силуети завершень, а тому панорама міста була дуже виразною. Церкви, дзвіниці і магістрат підносилися над морем садибної одноповерхової забудови, формуючи ритмічно упорядкований силует.

Ці доміанти зберігали своє композиційне значення і в подальші періоди. Навіть після класицистичного перепланування Полтави на поч. XIX ст., після зведення значних класицистичних споруд, після забудови вулиць середмістя багатопверховими прибутковими будинками на поч. XX ст., саме споруди XVIII ст. продовжували визначати образ Полтави.

Ці архітектурні доміанти, залежно від їх місця і ролі в містобудівній ситуації, можна поділити на дві групи. Відмінності в їх композиції викликані різним їх розташуванням у структурі ландшафту і забудови.

Домінанти першої групи розміщені при кінцях мисів чи на пагорбах, що домінують над широкими долинами, а також вздовж головних вододілів. Це Кафедральний собор із дзвіницею, магістрат, Преображенська і Срітенська церква, які разом з Хрестовоздвиженським монастирем формують систему головних доміант всієї мережі розселення довкола Полтави і розраховані на панорамне сприйняття з найвіддаленіших теренів. Такі споруди мають простий кубічний основний обсяг, з яким різко контрастує ускладнене багатoverхове завершення (5-7 верхів), барокові фронтони тощо. Церкви композиційно підсилювалися вертикалями відокремлено поставлених дзвіниць. Кожна споруда розраховувалася на сприйняття не відокремлено, а в ансамблі. Тому споруди самі по собі досить тривіальні (соборна дзвіниця) у комплексі з іншими формували видатні архітектурні ансамблі. Ці доміанти вінчали форми рельєфу позитивної кривизни, композиційно виявляючи середмістя серед забудови слобід, передмість, широких ландшафтних просторів.

Цікаво, що характерні закономірності побудови обсягів цих будівель простежуються з кін. XVII ст., коли всі вони ще були дерев'яними. Судячи зі старих планів, це — хрещаті, 5-9-зрубні багатoverхі храми, кожен компартимент яких вінчав баштоподібний верх із заламами. У 2-й пол. XVIII ст. їх замінили мурованими храмами, однак багатoverхність і ускладненість пірамідальних силуетів перейшли до мурованих наступників.

Друга група доміант фіксувала форми рельєфу негативної кривизни — долини і яри. Дві церкви, як було показано вище, відзначали вісь Мазурівки. Їх підпорядкована композиційна роля виявилася в простоті 1-3-верхих силуетів, камерності масштабів, відсутності окремо поставлених високих дзвіниць. Дуже промовистою є подальша еволюція цієї групи доміант (XVIII-XIX ст.): на зміну дерев'яним триверхним храмам прийшли муровані одноверхі.

Не лише містобудівна ситуація впливала на архітектуру доміантних споруд, але й вони зворотно впливали на зміну містобудівних структур. Так, при класицистичному переплануванні

Полтави на поч. XIX ст. головні вулиці були зорієнтовані на доміанти першої групи, другорядні — на доміанти другої групи.

Така класифікація доміант відображає строгу ієрархічність українського міста XVII-XVIII ст. Кожна споруда відповідно до свого суспільного значення мала своє місце на рельєфі і в міській структурі, чітко раз і назавжди визначені загальні риси композиції, які лишалися стабільними незалежно від перебудов, реконструкцій, заміни дерев'яних споруд мурованими. При цьому суворо витримувалися ієрархічна структура всього міста: найвищі і наймасивніші будівлі відзначали в просторі адміністративний центр міста (центральный майдан) і культовий центр усієї округи (Хрестовоздвиженський монастир). Вони стояли у найвищих точках. Доміанти нижчих рангів стояли нижче по рельєфу і відзначали напрямки розвитку міста і центри розпланувальних районів.

Підводячи підсумки, можна стверджувати, що результатом розбудови Полтави у добу Гетьманщини стало формування повноцінного архітектурного середовища, якому була притаманна національна визначеність, семантична повнота, композиційна довершеність, естетична багатоманітність. У 2-й пол. XVII ст. сформувалися і закріпилися у просторовій структурі всі композиційні вузли різних рівнів: головні — городище і монастир; підпорядковані — соборний майдан і еспланада. Останні «працювали» лише в інтер'єрі міста. Тоді ж закріплено композиційні вісі, встановлено стабільні елементи і взаємозв'язки, що визначили своєрідність Полтави. Ця структура обумовила розвиток композиції Полтави на 200 років наперед. Її закономірностей дотримувалися містобудівники й архітектори XIX — поч. XX ст. І лише в 30-ті рр. XX ст., коли більшість доміант було варварськи знищено, а заплата Ворскли дещо пізніше почала інтенсивно забудовуватися, обсягово-просторова композиція Полтави різко деградувала, а містобудівна своєрідність значною мірою втратилася. Нині Полтава, а особливо її середмістя, позбавлена архітектурних доміант, які могли б повноцінно виявити її в просторі, сформувати панораму і силует. Тому на часі проблема відновлення міської композиції та відбудови втрачених храмів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Россия: Полное географическое описание нашего отечества /Под ред. Семенова В. П. — СПб., 1903. — С. 294.
2. Відділ рукописів Державної публічної бібліотеки ім. М. Салтикова-Щедріна /СПб./ — Ф. 40. — Спр. 447. — «Атлас Малороссийской губернии 1802 г.» — «План города Полтавы».
3. ЦДВІА Росії. — Ф. ВУА. — Спр. 22368. — «План старой и новой Полтавы 1709 г.»
4. Гольденберг Л. А. План города Полтавы 1722 г. Ивана Бишева //Города феодальной России. — М., 1966. — С. 425-427.
5. Колосок Б. В. Градостроительное наследие Луцка /Автореферат дисс... канд. архитектуры. — М., 1984. — С. 12.
6. Колосок Б. В. Традиции использования рельефа в градостроительстве //Исследование и охрана архитектурного наследия Украины. — К., 1980. — С. 25.
7. Супруненко О. Б. Иванова Гора //Полтавщина: Енциклопедичний довідник. — К., 1992. — С. 311.
8. Супруненко О. Пам'ятки археології в межах Полтави //Добромисл. — Полтава. — 1993. — № 2 (3). — С. 94.
9. Грушевський М. Слобода Полтава в 1630 р. //ЗНТШ. — Львів, 1895. — Т. 6. — Кн. 2. — С. 10.
10. Россия... — С. 294.
11. Грушевський М. Вказана праця. — С. 11.
12. Компан О. С. Міста України в другій половині XVII ст. — К., 1963. — С. 261- 262.
13. Падалка Л. В. Прошлое Полтавской территории и ее заселение — Полтава, 1914. — С. 58.
14. ЦДВІА Росії. — Згадане джерело.
15. Гольденберг Л. А. Картографические источники XVIII в. о военных действиях в 1708-1709 гг. //Полтава: К 250-летию Полтавского сражения. — М., 1959. — С. 381-382.
16. Акты, относящиеся к истории южной и западной России. — СПб., 1876. — Т. 7. — С. 225-226.

17. Там само. — Т. 15. — С. 181.
18. Іванюк Я. Полтавська фортеця //Полтавщина... — С. 735.
19. Гольденберг Л. А. Картографические источники... — С. 381.
20. Полтавская битва: 1709-1909. — СПб., 1909. — Dodatki 4, 5, 7.
21. Бучневич В. Е. Записки о Полтаве и ее памятниках. — Полтава, 1902. — С. 108.
22. Полтавская битва... — Dodatki 4, 5, 7.
23. Там само. — Dodatok 4.
24. Ленченко В. А. Работы русских инженеров-фортификаторов на Украине в XVIII в. //Творческие взаимосвязи украинской архитектуры с архитектурой народов России и сопредельных стран. — К., 1978. — ДІФ НДІТІАМ /рук./ — С. 149.
25. Там само. — С. 150.
26. Гольденберг Л. А. План... — С. 425- 427.
27. Гольденберг Л. А. Картографические источники... — С. 382.
28. Рудинський М. Архітектурне обличчя Полтави. — Полтава, 1919. — С. 18; Полтава, 1992. — Вид. 2-е, репр. — С. 18.
29. Там само. — С. 11, 14.

Науково-дослідний інститут теорії та історії архітектури і містобудівництва (Київ)
17.03.93.

© ТЕСЛЄГІН Д. Я.

СОЛОНИЦЯ: В ПОШУКАХ ТАБОРУ НАЛИВАЙКА

У травні-червні 1596 р. поблизу сучасного села Солониця Лубенського р-ну на Полтавщині сталося велика битва між козацько-селянським військом під проводом С. Наливайка і польською армією. Основні події тут розгорталися навколо табору, створеного повсталими козаками і селянами на лівому березі р. Сули в районі впадіння в неї р. Солониці. Табір, довжиною близько 2 км, одним боком прилягав до заболоченої заплави Сули, а з інших-був обмежений укріпленнями. Останні складалися з кількох рядів возів, скованих ланцюгами і засипаних землею, взятою з оборонного рову перед цим валом¹.

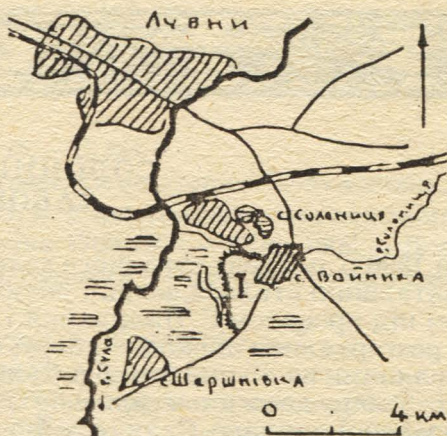
Рештки табору Наливайка були помітні тут ще в 1649 р., але потім його пошуки позитивних результатів уже не давали. В літературі відоме зображення укріплення з підписом «Табір на р. Солониці 1596 р.»; розміщений він на правому березі цієї ріки² (мал. 2).

В 1996 р. минає чотириста років від часу цієї знаменитої битви, що була одна з перших на шляху визволення нашого народу з-під польсько-шляхетського гніту в XVII ст.

Враховуючи важливість цієї події експедиція «Часи козацькі» Українського товариства охорони пам'яток історії та культури і Центру пам'яті козацтва АН України в 1991-1992 рр. провела обстеження місцезнаходження табору. Дольову участь у фінансуванні цих робіт прийняло Управління культури Полтавської обласної державної адміністрації. В роботі експедиції приймали участь краєзнавець з м. Лубен О. В. Сидоренко та учні Солоницької СШ.

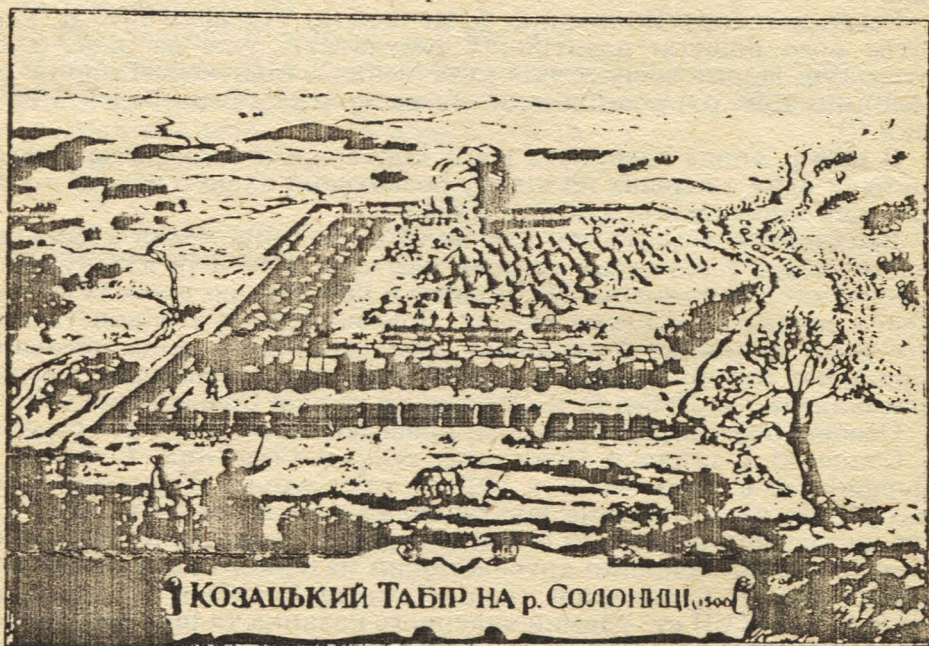
Основні пошукові роботи були проведені нами впродовж берегів р. Солониці і заплави Сули між селами Солониця, Войниха і Шершнівка, в тому числі в районі так званого Туркачівського пагорба, де за переказами відбувалася Солоницька битва (мал. 1). Тут проведений ретельний огляд місцевості, складено її детальний план, зібраний наземний археологічний матеріал та закладені пошукові шурфи пунктирної траншеї. Серед знахідок — кераміка рубежу XVI-XVII ст., уламки чавунного казанка та інші речі. Якщо до цього додати виявлені тут раніше О. В. Сидоренком козацькі люльки та бойову залізну сокиру (мал. 3), що зберігається зараз у Полтавському краєзнавчому музеї, то можна прийти до висновку

Мал. 1.

Місцезнаходження табору Северина
Наливайка. Район Туркачівського па-
горба /1/.

Мал. 2.

Козацький табір на р. Солоничі за
відомим малюнком.

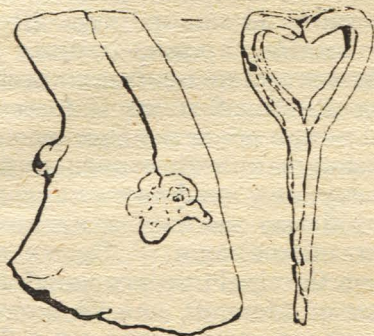
що в пошуках табору С. Наливайка ми стоїмо на вірному шляху. Такому припущенню не суперечить і аналіз топографічної ситуації місцевості, де відзначається лише єдине в цьому районі підвищення, — Туркачівський пагорб, придатне для спорудження табору.

Враховуючи ці данні, доводиться ставити під сумнів достовірність згаданого вище малюнку табору на Солониці, який художником розміщений на правому березі цієї ріки. При детальному обстеженні цього берега ріки нами не виявлено ніяких матеріалів козацьких часів, а сама місцевість тут низинна і заболочена; вона зовсім не придатна для спорудження табору.

Закінчуючи коротку інформацію про наші роботи в районі Солониці, слід підкреслити, що пошуки табору С. Наливайка ніяк не можна вважати завершеними. Вони безперечно мають бути продовжені, із застосуванням нових технічних методів, зокрема авіа-, магніто- та електророзвідки, а також буріння, що виключає подальше шурфування місцевості на Туркачівському пагорбі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. — К., 1990. — Т. II. — С. 120-123.
2. Історія Української РСР. — К., 1979. — Т. 1, кн. 2 - га. — С. 227.
3. Сидоренко А. В. Разведка в ур. Солоница //100-річчя Полтавського краєзнавчого музею: М-ли. ювіл. наук. конф. — Полтава, 1991. — Част. 2-га. — С. 110.

Мал. 3.

Сокира XVI ст. Залізо. Туркачівський пагорб біля Солониці. Знахідка О. В. Сидоренка.

© КИШИК В. В.

ДЕ ВБИЛИ ГЕТЬМАНА БРЮХОВЕЦЬКОГО?

Спочатку кілька слів про шлях Івана Брюховецького до гетьманської булави. І той трагічний кінець, що вона йому принесла.

За умов важкого політичного становища України, на фоні постійних зіткнень різних груп козацької старшини та загострення класових суперечностей, Брюховецький прикинувся захисником рядових козаків, міщан і селян. Спершу його обирають кошовим отаманом. Згодом, в 1663 році, як кандидата від запорожців, при сприянні царських посланців, кошового Брюховецького проголошують гетьманом Лівобережної України. Проте він не збирався виконувати своїх демагогічних обіцянок, що викликало незадоволення простого люду. Ціла низка політичних невдач гетьманського уряду відвернула від Брюховецького широкі верстви населення. Це, а також подальше зростання ненависті до нього в переважній більшості населення, призвело до вбивства гетьмана, коли він, борючись за владу, зіткнувся з Петром Дорошенком — гетьманом Правобережної України.

Рік смерті Брюховецького не викликає сумнівів. Усі історики приводять одну й ту саму дату. Загинув гетьман у 1668 році. Однак місце вбивства вказують по-різному. Одна частина дослідників запевняла — його вбито поблизу селища Диканьки. Інша — вважала, що вбивство сталося поблизу містечка Опішні. Це протиріччя залишається нез'ясованим до наших днів. Щоб уточнити, де ж насправді вбито гетьмана, проаналізуємо чотири історичні свідчення. Можливо, їх автори не приймали прямої участі в протистоянні гетьманів під Диканькою чи Опішнею, але не виникає сумніву, що їм розповіли про вбивство Брюховецького очевидці.

У кінці свого гетьманування Брюховецький, змінивши промосковську орієнтацію, вступив у конфлікт з царським урядом. Весною 1668 року російське військо на чолі з князем Ромодановським, підійшло до Котельви, обложивши її¹. Брюховецький виступив із полкового міста Гадяча на відсіч вторгненню². Ніжинський протопоп Симеон, прибувши до Москви, дав 28 жовтня 1668 року такі показання: «И пошел он клятвеннопреступник с Татари и с казаки против ратных людей царского величества под Котелву, а того не

ведал, что Дорошенко стоит за Опошным. А как проведал, что есть Дорошенко, в кручину дался, и стал просить Орды, чтоб ему Дорошенку велели на свою сторону ступить»³.

Прихід правобережного гетьмана аж під Опішню історичні джерела пояснюють бажанням лівобережних козаків мати за гетьмана Дорошенка⁴. Автор «Літопису Самовидця» уточнює, як далеко від Опішні зіткнулися гетьмани: «...Бруховецький, збравши войско, зараз с тими ж татарми вишол з Гадячого, хочючи ити под Котелву на оборону; але не зрозумел фортелю Дорошенкового и зради татарской, и що юже и козацтво оному не зичливо, опроч запорожцов; где Дорошенко, не допущаючи в миле до Опушного, зо всем войском зострел и татарми, до которого зараз козацтво пристало и табор Бруховецкого пожаковали, и самого Бруховецкого узавши, до Дорошенка припровадили...»⁵

Грабянка у своєму літописі також згадує, що протистояння відбулося за милю від Опішні:

«... пойде под Котелву на одсеч; но Дорошенко Бруховецкого, з Малороссійским и Татарским войском к Опошнему идущого, не допущая за милю от Опошнего, на пути упредив, противу ему ста и путь воспяти»⁶.

Автори приведених уривків з трьох різних джерел одностайні в тому, що лівобережний гетьман, вийшовши з Гадяча, спрямував удар свого війська під Котельву. Згадується в них і Опішня, поблизу котрої Брюховецького перестрів Дорошенко. Тільки Самовидець і Грабянка вказали на недопущення Брюховецького до Опішні, а протопоп Симеон свідчив: «Дорошенко стоит за Опошным». Малозрозумілі на перший погляд слова. Бо Гадяч і Котельва лежать на північ від Опішні. Тому два вищеназвані населені пункти знаходяться між Опішнею та Москвою. За Опішнею — на південь, коли розглядати місце тих подій з московського напрямку, — лежать Великі Будища з Диканькою. Можливо, сам протопоп чи московські писарі, записуючи в посольському приказі його слова, помилково поставили недоречний прийменник «за». В подальшій розповіді Симеон не прямо, але вказав, — Дорошенко заступив-таки шлях Брюховецькому до Котельви, ставши перед Опішнею:

«И Дорошенко прислал из Опошни десять человек сотников к нему Брюховецкому. А на завтра и сам Дорошенко к нему Брюховецкому с своим войском пришол...»⁷

Тут можна заперечити, мовляв, Симеон вказував на просування Дорошенка з правого берега аж за Опішню, на перейми Брюховецькому. Котрий, коли дотримуватися тієї ж логіки, йшов з Гадяча до Котельви найкоротшим шляхом через Зіньків і Більск. Але, просувшись за Опішню на милю (тогочасна українська миля мала довжину 12 км — В. К.) в північному напрямі, Дорошенко був приблизно в двічі ближче до Котельви, ніж до Опішні. Чому автори цитованих трьох уривків так вперто прив'язували до Опішні місце, де розташувався Дорошенко з військом? Не логічніше вибрати за точку відліку Котельву? Тим більше, що за їх словами Брюховецький прямував до неї. А де ж логіка в маневрі Дорошенка, коли він, перетнувши шлях супернику, розвернувся на нього, легковажно підставивши при цьому спину своєму ворогу Ромодановському? Невже московське військо так нерозважливо прогавило нагоду завдати удару дорошенковому загону з тилу? Проте князь Ромодановський під Котельвою на певний час випадає з поля зору наших літописців. Самовидець і Грабянка згадують про нього лише після того, як Дорошенко, усунувши Брюховецького, об'єднаними силами правобережних і лівобережних полків разом із татарами посує на Ромодановського під Котельву.

Можливо, Дорошенко не пішов далі за Опішню в північному напрямі, а тільки став за милю від неї з північного заходу чи заходу. Тоді незрозумілим буде маневр Брюховецького, його шлях з Гадяча до Котельви через Опішню. Незрозуміло також, чому Брюховецький при перших зіткненнях із силами Дорошенка не намагався відійти назад до Гадяча?

Пояснення деяких розбіжностей між словами Самовидця, Грабянки і Симеона знаходимо в літописі Величка. Там же вказано конкретне — з точністю до кількох десятків метрів — місце загибелі гетьмана Брюховецького. Із чотирьох вибраних історичних джерел літопис Величка найбільш повно доніс перебіг тих затуманених століттями подій. Однак, змушені застерегти, що навіть Величко не подає повної картини протистояння двох гетьманів. Тому користуючись згаданими раніше історичними свідченнями, а також знаючи місцевість, вказану Величком, наважимося якомога повніше описати драму 1668 року. Її достовірне відтворення допоможе відповісти на питання, — в якому саме місці був убитий гетьман Брюховецький? Почнемо опис невеликим уривком із літопису Величка:

«... Брюховецькій предваривши приход Ромодановського, вслал в Котелву и Опошнее на оборону их войска пехотние; да и сам Брюховецькій заславши ординации свои до полковников своих, аби зараз рушали з домов з войсками к нему, в совокупленіе, на оборону ратуемой отчизне, рушил з Гадяча влегце, не ведаючи близко находящей кончини своея. Рушивши зась з Гадячого, желвним ишол ходом, наджидаючи к себе полков своих; а на Шиловце и Човнових по тижню измешкавши, потом прибыл против села Диканки, и стал оподаль от него, на полю Сербинском; где полк Сербов, от Гетмана Виговского под Полтаву на Пушкара полковника Полтавского простовавший, зостал чрез войско, от Пушкара з Полтави виправленное, розгромлен и на голову поражен. На том зась Сербинском полю, против рога Острианінова, еже есть Изученков байрак, под Диканкою стоячи, Брюховецькій дождался к себе в совокупленіе полков своих, веліким гневом на него дихавших»⁸.

На початку цього уривку знаходимо відповідь на питання, чому Брюховецький відразу не рушив через Зіньків і Більськ до Котельви. Він не зібрав ще досить сил, щоб протистояти московському війську. Величко згадує Шилівку та Човнове (наймовірніше, сучасна Човно-Федорівка — В. К.), через які пролягав шлях гетьмана. Зупинився Брюховецький на Сербинському полі поблизу Диканьки. В народі це поле називають ще Сербським або Сербиним. На ньому взимку 1658 року посланий гетьманом Виговським загін був розгромлений козаками полтавського полку та запорожцями. В першому томі свого літопису Величко, згадуючи цю подію, визначив місце її знаходження на Сербинському полі. Заодно він дав зрозуміти, де лежить саме поле: «... за долиною Голтвою, под Диканкою, против Рога Жукового Байраку...» Так, як процитовані слова не дають навіть приблизного уявлення про згадану в літописі місцевість, зупинимося на її детальному описі.

Сербинське поле лежить за 2 кілометри на північний захід від Диканьки та за 13 кілометрів на південний захід від Опішні. Продовгуватим підвищенням плато висотою до 40 метрів розтяглося на 3 кілометри. Ширина його не перевищує 1 км. На заході поле обмежене долиною річки Говтви, на сході та півдні — Жуковою балкою. Остання виходить в долину Говтви. На Сербинському полі розкидано кілька насипаних ще в правдавні часи могил. Найвища з них піднімається в південній частині поля, якраз напроти невеличкої балочки, котра впадає в Жукову балку. Можливо, невелич

на всю свою довжину заросла деревами, балочка є тим самим, згадуваним літописцем, рогом Острияниці (Ізученковим байраком). А найвищу з пологими схилами могилу Брюховецький вибрав для того, щоб поставити на ній свій намет. У північній частині поля здіймалися до кінця 70-х років дві могили. Пізніше вони були розорані. Зараз їх важко помітити. За народними переказами в цих могилах були поховані серби. Золота карета старшого над ними пана Сербина загрузла на дні Говтви, коли він тікав звідси після розгрому його війська. На жаль, відгомін в народних вустах давніх подій рідко співпадає з конкретним історичним фактом. Як стверджують археологи, — всі, без винятку, могили на Сербинському полі з'явилися не пізніше скіфських часів. Напроти двох могил, через Жукову балку, знаходиться урочище Ріг. Воно, безперечно, є тим самим, згадуваним Величком у першому томі, Рогом Жукового Байраку.

Отaborившись на Сербинському полі, Брюховецький вибрав чудову позицію для зосередження лівобережного козацького війська. Від Котельви, котру намагався здобути Ромодановський, до поля — 30 кілометрів. Між полем і Котельвою лежить укріплене містечко Опішня. Про штурм Опішні московським військом повідомляє лише Величко. В інших трьох джерелах таких відомостей немає. Можливо, Величко мав на увазі кілька нападів окремих військових загонів князя Ромодановського на Опішню.

Описавши шлях Брюховецького до Сербинського поля, Величко почав розповідати про пересування дорошенкового війська:

«На том зась боку Днепра Гетман Дорошенко, другій опекун бедній сегобочній отчизни Малоросійскія, зашлишавши же князь Ромодановській Котелви и Опошнего добуваєт, и хотячи тот импет его назад от Малія Росін завернути, собрал тогбочное, що от Чигирна, войско Козацкое, и призвавши в помоч себе Орду Кримскую, а Днепр преправивши, рушил ку Опушнему и ишол мимо Голтву и Решетилровку. Брюховецькій теж на пререченом Сербинском стоячи полю, и знаючи ку себе гнев и незичливість черне войскової и некоторой старшини своеи, не магл домислитися як соблюсти в целости живот свой; леч дождался на едном месцу и кончини одного. — Бо Дорошенко, певен будучи ку себе пріязни и склонности так черни лко и старшини войска Брюховецького, безпечне ишол з войском своим ку Брюховецькому, а наближившия к нему о гоней трое, стал всем войском; сам зась з старшиною, и яко в чині сле

тисячном войска, близко под самій табор Бруховецкого пріехавши и на могилу Сербинскую зъехавши, послал зараз пехотою з слугами своїми и килко десятма Козаками Дрозденка, полкового сотника Браславского, взяти и до себе припровадити Бруховецкого»⁹.

На превеликий жаль, літописець не назвав, окрім Говтви та Решетилівки, інших населених пунктів, побіля котрих проходило військо правобережного гетьмана. Після Решетилівки Величко вказав тільки на північну частину Сербинського поля, де зупинився гетьман Дорошенко. Думається, він ішов правим берегом Говтви в напрямку Опішні. Таким чином, наблизившись за милю до містечка, він закryw своєму супернику вихід із поля. При вірному війську — це чудове місце для оборони. Але, як свідчать три козацькі літописці (Самовидець, Грабянка та Величко) із Симеоном, Брюховецький вже не міг розраховувати на прихильність до себе козацьких полків. Через недоброзичливість місцевого населення та більшості козаків гетьман, напевно, не знав про рух свого суперника по протилежному березі Говтви. Поява Дорошенка з боку Опішні була для Брюховецького цілковитою несподіванкою.

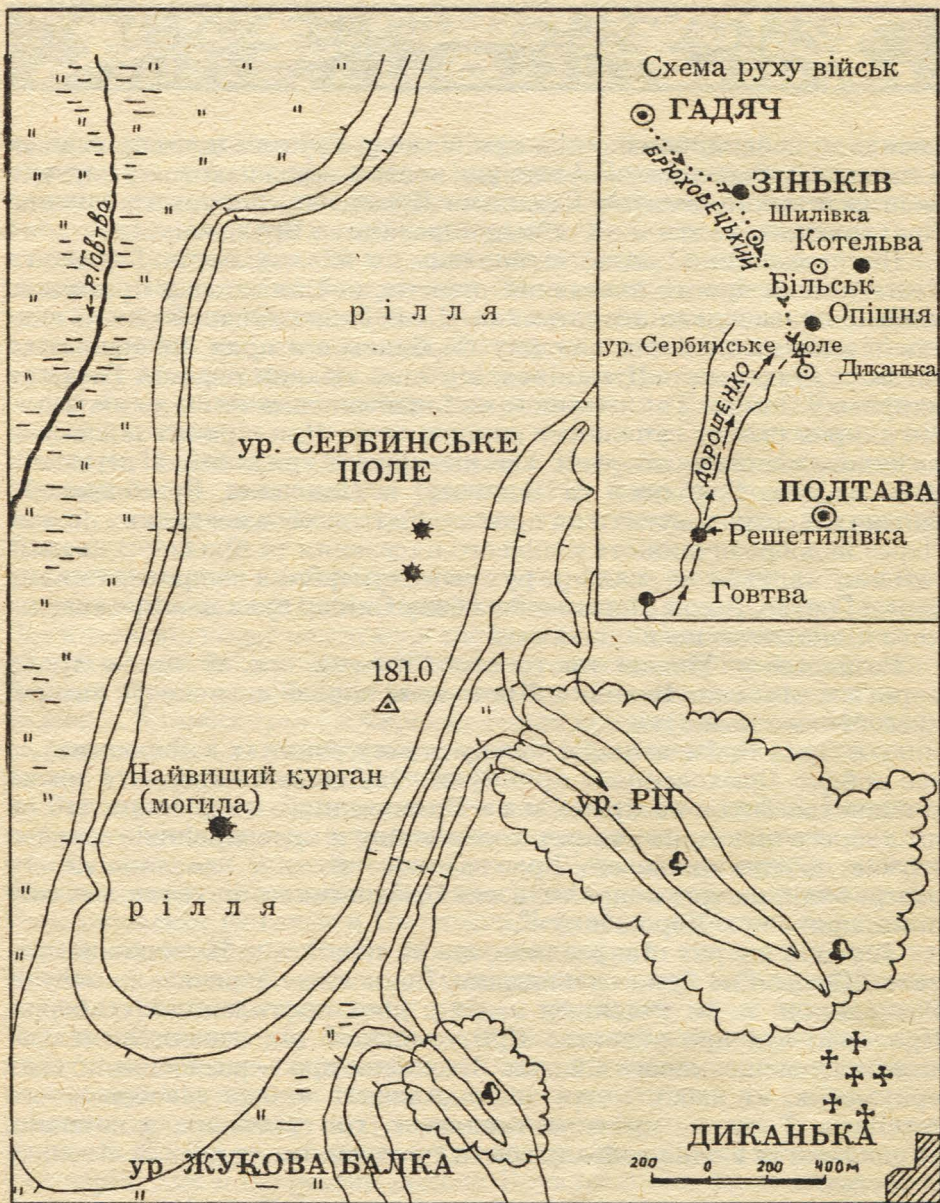
Розповідь у Москві протопопа Симеона про ту подію трохи коротша, ніж опис Величка. Проте вона виразніше показує настрої цьогобичного козацтва:

«... а Орда Брюховецкого войску дорогу учинила к Дорошенку, и все войско Брюховецкого крикнули старшина и чернь, что мы за гетманство битися не будем, и на Брюховецкого закричали, что он им доброго ничего не учинил, толко войну и кровопролитіе всчал, и тотчас побежали на его Брюховецкого возы и все животы его разграбили, шатры подрали, а его Брюховецкого похвата два сотника, привели к Дорошенку»¹⁰.

Змушені ще раз підкреслити, що ні літописець Величко, ні протопоп Симеон не були очевидцями. Вони лише переказали почуте. Розповідали ж їм учасники подій з двох протилежних «таборів». Протопоп чув про вбивство Брюховецького від очевидця чи очевидців з дорошенкового війська. Літописцю про те розповіли, по всіх прикметах, ті люди, котрі знаходилися в таборі лівобережного гетьмана. Тому, не протипоставляючи їхні свідчення, а навпаки, об'єднуючи їх в одне узагальнююче, продовжимо уривок із літопису Величка:

«Дрозденко теди под намет Бруховецкого пришедши, и слово от Дорошенка Брюховецкому сказанное вирекши, взял з кресла Бру-

Мал.

Сербинське поле під Диканькою.
Окомірна зйомка автора.

ховецького под руку, хочачи вести его к Дорошенку; але Иван Чугуй полковник Запорожській, верній приятель Брюховецькому, з самого початку гетманства его при нем в килко сот товариства Запорожського застававшій, тое увидевши, вдарил Дрозденка дулом мушкетним в бок так, же мусел упасти на землю и оборонил был Брюховецького. Леч зараз сотники и чернь Брюховецького у многом числе до намету Брюховецького — ж пристигши, з великим гуком и клятвами взяли Брюховецького и повели к Дорошенку. Егда же привели под могилу пред Дорошенка Брюховецького, тогда за вириченем неких слов от Дорошенка к Брюховецькому, абіе тіеж що привели его начаша терзати и бити, и убиша его тиранским боем пред очима Дорошенковими, юня сегого в понеделок, в Петровку о полудне; а оставши тело мертвое и голое, отійдоша в обоз свой»¹¹.

Смерть знайшла лівобережного гетьмана біля могили, названої Величком Сербинською. Можливо, ця могила була однією з тих двох, котрі стояли нерозораними напроти урочища Ріг аж до кінця 70-х років ХХ ст. Слова, сказані Дорошенком біля могили Брюховецькому, збереглися у свідченнях Ніжинського протопопа Симеона: «И Дорошенко ему выговаривал, что он жестоко писал к нему Дорошенку и не хотел добровольно булавы отдать. И Брюховецкой ничего не промолвил»¹².

У порівнянні з відносно сухим літописним викладом Величка, Симеон розповів про смерть гетьмана Брюховецького набагато емоційніше: «И Дорошенко приказал войску его Брюховецкого бутто к пушкам принять, а на другую сторону указал рукою. И тотчас взяли его безбожного Брюховецкого яко неключимаго раба, и учили терзати, и платья на нем резати, и его ослопьем и дулами и чеканами и рогатины как сабаку бешеною до смерти прибыв, нагого покинули. И так злый окаянную свою душу зле за клятвопреступление во ад послал, а тело его нагое, положив на воз, брат его Дорошенков Андрюшко повез в Зенков местечко, и, приехав, во гроб положили, послав сена, нагого, а в Гадичь приехав, в иной гроб положили, вздев на него платья; а на теле нигде целого места не было: всего избили ослопами. И похоронили его в Гадиче в церкви: от него создана...»¹³

При визначенні місця загибелі Брюховецького «Літопис» Величка допоміг пояснити деякі розбіжності в трьох різних історичних джерелах. Але, чому Симеон, Самовидець і Грабянка не згадали ні разу Диканьки? Один тільки Величко достовірно вказав місце під

Диканькою, де протистояння двох гетьманів закінчилося так трагічно.

Опис Величка звичайно не заперечує свідчень інших трьох джерел. Літописець називав також і Опішню, до якої просувалося військо правобережного гетьмана. Однак, він не чітко вказав, чи досяг Дорошенко містечка відразу, чи спочатку пішов супроти Брюховецького. За словами протопопа Симеона, Опішня знаходилася в руках Дорошенка вже перед зіткненням гетьманів. Без сумніву, її козаки та жителі добровільно піддалися Дорошенку. Його полки разом із татарською ордою зосередилися між Сербинським полем і Опішнею. Козаки правобережного війська могли не підозрювати про існування Диканьки, котру від них приховували ліси. На той час село входило до складу однієї з сотень Полтавського полку. Більшості мешканцям України Диканька стає відома лише з XIX ст., після появи творів Пушкіна та Гоголя. Тому, ні Самовидець, ні Грабянка, описуючи на початку XVIII ст. події 1668 року, не згадали її. Вони також змовчали про Великі Будища. Цей значний населений пункт був осередком сотні. Від нього до Сербинського поля — всього 5 кілометрів. Однак, два літописці та протопоп Симеон в своїх свідченнях весь час орієнтувалися на Опішню. З цього напрашується висновок, що вони, або ті особи, які розповіли їм про подію за милю від Опішні, погано уявляли собі ту місцевість.

Літописець Величко знав її чудово. Він 15 років прослужив у представника генеральної старшини В. Л. Кочубея, якому Диканька була віддана гетьманом Мазепою в 1687 році. Допитливий слуга, перебуваючи в домі генерального писаря, а згодом — судді Кочубея, не тільки часто бував у Диканці та на її околицях, але й міг довідатися від свого патрона про вбивство гетьмана на Сербинському полі 1668 року. Бо, як зазначав сам Кочубей, при Брюховецькому він був уже «не з послідніх «канцеляристів».

Історики, розглянуті перед цим документи, використовували не досить критично. Одні, пишучи про смерть гетьмана Брюховецького під Опішнею, дотримувалися свідчень Самовидця, Грабянки та Симеона. В їх словах не було помилки. Загинув гетьман приблизно

за милю від Опішні. Інші, описуючи вбивство Брюховецького біля Диканьки, більше довіряли Величку. Вони прив'язували подію до конкретної місцевості.

Сподіваємося, що ця скромна розвідка допоможе спростувати гадане протиріччя у твердженнях істориків, що вивчають події доби Руїни.

ЛІТЕРАТУРА

1. Летопись Самовидца. — К., 1878. — С. 99; Летопись Григория Граблянки. — К., 1854. — С. 197; **Величко Самоил**. Летопись событий в юго-западной России в XVII веке. — К., 1851. — Т. II. — С. 162.

2. Акты, относящиеся к истории южной и западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. — СПб., 1872. — Т. V. — С. 91.

3. Там само. — С. 93.

4. Там само. — С. 91; Летопись Самовидца. — С. 99; Летопись Григория Граблянки. — С. 197.

5. Летопись Самовидца. — С. 99.

6. Летопись Григория Граблянки. — С. 197.

7. Акты... — С. 93.

8. **Величко Самоил**. Летопись... — С. 162.

9. Там само. — С. 162-163.

10. Акты... — С. 93.

11. **Величко Самоил**. Летопись... — С. 163.

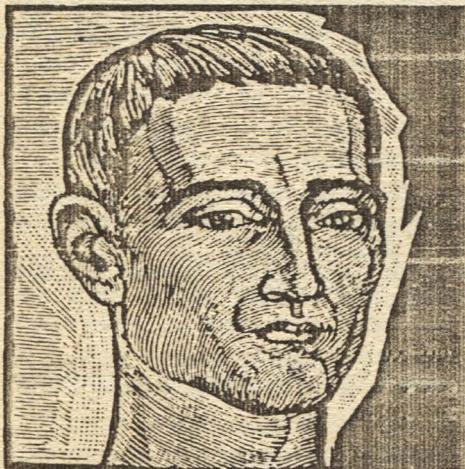
12. Акты... — С. 93.

13. Там само.

Полтавська спілка літераторів (Полтава)
14.08.93.

Григорій Сковорода
Мал. В. Чебаника, 1975.

Протягом майже століття Гетьманщина була центром політичного життя України. Хоч росіяни контролювали її зовнішні стосунки, а також втручалися у внутрішні справи, все ж управління та соціально-економічна політика Гетьманщини здійснювалися українцями. Самоврядування сприяло піднесенню української шляхетської еліти. Початок і середину XVIII століття у Гетьманщині ознаменував поживлений розвиток культури. Найсамобутнішим українським мислителем цієї доби був Григорій Сковорода.

Останнім часом краєзнавці села Харсіки Чорнухинського району стверджують, що

Г. С. Сковорода народився 3 грудня 1722 року саме в їхньому селі, а не в містечку Чорнухи, яке офіційно вважалося місцем народження Сковороди. Та переглянуті матеріали Центрального Державного Історичного Архіву України дозволяють відстоювати думку, що видатний філософ народився у Чорнухах. У фонді Генеральної скарбової канцелярії зберігається «Книга покуховного збору по Лубенському полку» за 1733 рік, де згадується Сава Сковорода з м. Чорнух Лубенського полку¹.

У «Ревізькій книзі Чорнуської сотні Лубенського полку за 1734 рік» згадується малограмотний козак Сава Сковорода з м. Чорнух Лубенського полку². Особливий інтерес являє реєстр 17 українців-співаків капели імператорського двору, чії родини звільнялись від податків і військових постойв³. Документ відклався серед царських

указів, надісланих Генеральній військовій канцелярії для оголошення у полках і сотнях Лівобережної і Слобідської України разом із указом Сенату від 2 червня 1743 року про «увольнение певчих по приложенному при оном... реестру домов в Кieve и в Малой России, где живут отцы и матери, братья и сестры их с ними нерозделе пока оные певчие в службе ея императорского величества будут от всяких податей, служб и постоев...» Під № 7 у Реєстрі про 21-річного альтиста Г. Сковороду значиться: «Григорей Савельев сын Сковород Лубенского полку в местечке Чорнухах, а содержит мать ево Пелагея Степановна дочь Шенгеревна»⁴.

У фонді Київської губернської канцелярії зберігається документ, де згадується Сковорода Омелян, учень Київської академії, син посполитого з м. Чорнух Лубенського полку, родич Г. С. Сковороди⁵.

У листі Лохвицького повітового справника помічнику начальнику Полтавського жандармського управління по Лохвицькому повіту від 27 лютого 1914 року повідомляється, що «... в Лохвище состоялось чрезвычайное собрание гласных Лохвицкого земства, при чем 25 числа был рассмотрен вопрос по ходатайству жителей села Харсики Чернухинской волости о присвоении Харсицкому народному училищу имени Т. Г. Шевченко. ...Кроме этого, в том же собрании были рассмотрены вопросы по ходатайствам Чернухского родительского кружка о присвоении начальному училищу имени философа Г. С. Сковороды и жителей Чернухской волости об открытии всероссийской подписки для сооружения в Чернухах памятника упомянутому Сковороде...»⁶

У творі М. І. Ковалинського 1795 року «Жизнь Григорія Сковороди» вказується, що «Григорий (сын Саввы) Сковорода родился в Малой России, Киевского наместничества, Лубенской округи в селе Чернухах в 1722 году. Родители его были из простолудства: отец козак, мать такого же рода»⁷.

При уточненні місця народження Г. С. Сковороди важливим джерелом є картографічні матеріали. Але в атласах Російської імперії 1745, 1800, 1828 років позначене тільки містечко Чорнухи⁸. На картах Полтавської губернії позначені теж тільки Чорнухи, а з прилеглих сіл — Козлівка, Бубни та ін.⁹ І лише на карті повітів Полтавської губернії 1891 року є село Харсики¹⁰.

Отже, можна стверджувати, що в рік народження Г. С. Сковороди населеного пункту з назвою Харсики не було, а виник він дещо пізніше. Та «Лохвицький історичний збірник» дає дані про те, що

1666 році у склад Чорнуської сотні входили слідуєчі неселені пункти: с. Ковалі, с. Позняки, с. Сухоносівка, с. Харсенки (Харсіки), с. Бондарева (Бондарі), с. Козлівка, с. Гунци (Гонці) і с. Нехристівка¹¹. В 1740 році склад сотні був такий же, з прибавкою ще 6 сіл. У такому вигляді сотня проіснувала до 1782 року, коли ввійшла в межі нинішнього Лохвицького повіту. Згідно «Ревізької книги Лубенського полку» в Чорнухах в 1740 році проживало близько 700 душ (145 дворів, 177 сімей). Біля Чорнух розташовані були села, що утворилися з «підварків» містечка: Ковалі (в 1730 році було 38 дворів, а в 1783 — 72 двори), Кізілівка (1730 рік — 32 двори, 1783 — 72 двори), Харсіки (1730 — 30 дворів, 1783 — 37 дворів), в яких селяни належали ст. майору Степану Милорадовичу, а підсусідки — лубенському обозному Шостаку, який в Харсіках і жив.

У Чорнухах на середину XVIII століття було три православних церкви. У списку населених місць на 1859 рік теж значиться три церкви, а в селі Харсіки, Козлівка, Бубни, Луговики по одній православної церкви. Напевне, вони вже були і в рік народження Сквороди. Отже, коли б Григорій Скворода народився в Харсіках, то хрестили б його у місцевій церкві, а не в Чорнухах.

Више наведені свідчення джерел теж переконують, що саме Чорнухи — батьківщина відомого філософа.

ЛІТЕРАТУРА

1. ЦДІАУ. — Ф. 52, оп. 1, спр. 10, а. 57.
2. Там само. — Ф. 51, оп. 3, спр. 19402, а. 2 зв.
3. Там само. — Ф. 51, оп. 3, спр. 19254, а. 136, 137.
4. Гирич Т. Ю. Нове джерело до біографії Г. С. Сквороди // Архіви України. — 1986. — № 1. — С. 23.
5. ЦДІАУ. — Ф. 59, оп. 1, спр. 3258, а. 5 зв. 6; ЦДІАУ. — Ф. 326, оп. 1, спр. 91, а. 2.
7. Там само. — Ф. 2168, оп. 1, спр. 316, а. 1-76.
8. Атлас Российский, состоящий из 19 специальных карт, представляющих Российскую империю с пограничными землями, сочиненный по правилам географическим и новейшим наблюдениям, с приложенною при том Генеральною картою Великия сия Империи стараниями и трудами Императорской АН. — СПб., 1745 // ЦНБ АНУ; Российский атлас

из 43-х карт состоящий и на сорок одну губернию Империю разделяющий /Издан при географическом департаменте. — СПб., 1800; Географический атлас Российской империи царства Польского и Великого княжества Финляндского, расположенного по губерниям, на 83 листах с означением в оных городов, местечек, сел, деревень и всех примечательнейших мест /Сочиненный Пядьшевым В. П. — СПб., 1820-1828.

9. Падалка Л. В. Карта колонізації 2-ї чверті XVII ст. на Полтавській території, складена за даними карти Боплана //Издание Полтавской Ученой Архивной Комиссии. — Полтава, 1914. — 3с. //ЦНБ АНУ; Генеральная карта Полтавской губернии с показанием почтовых и больших проезжих дорог, станций и расстояний между ними. — СПб., 1829 // ЦНБ АНУ.

10. Карта уездов Полтавской губернии 1891 года /Издание Полтавского Губернского статистического комитета. — Лохвицкий уезд. — Полтава, 1891 //ЦНБ АНУ.

11. Лохвицкий исторический сборник. — К., 1906. — С. 363, 370.

12. Список населенных мест по сведениям 1859 года. Полтавская губерния. — СПб., 1862. — Вып. XXXIII. — С. 128, 129.

Обласний краєзнавчий музей (Полтава)
12.10.92.

© СУПРУНЕНКО О. В.

ІГРАШКИ XVIII ст. З ПОЛТАВИ

Під час охоронних досліджень ділянки культурного шару м. Полтави на Миколаївській горі (Першотравневий просп., 11), у межах форштадту Полтавської фортеці початку XVIII ст., виявлено кілька пізньосередньовічних комплексів козацької доби. Крім культурних нашарувань роменського (IX-X ст.) та киево-руського (XII-XIII ст.) часу, будівельними роботами вкриті значні напластування XVIII-XIX ст. з поодинокими знахідками кераміки XVII ст. Це свідчить про те, що територія плато вздовж південно-західної частини Полтавської фортеці вже за часу Руїни була обжитим передмістям, центральною будовою якого поставав комплекс споруд Покровського монастиря (1676 р.), згодом перенесеного до с. Пушкарівки на північний захід від міста (1721 р.).

Переважна більшість знахідок належала до закритих комплексів першої половини XVIII ст. Серед них — льох зі входом до підземелля (типу підземного ходу) під житловим будинком другої чверті XVIII ст., колодязь з витесаними у суглинку стінками, кілька господарських ям. У заповненні льоху та закиданому хатнім сміттям колодязі знайдено чотири уламки дитячих іграшок-свистунців місцевого виробництва (відповідно 1 та 3). Завдяки цим знахідкам ми маємо уявлення про чи не найдавнішу дрібну керамічну пластику серед асортименту виробів полтавських гончарів другої чверті — середини XVIII ст. Загибель господарської частини садибного комплексу від пожежі, виявленого дослідженнями, відноситься до кінця 1750-х — початку 1760-х рр., що підтверджується знахідкою російської монети — «полушки» Єлизавети Петрівни 1755 р., знайденої серед величезної кількості битого гончарного посуду — полумисків, горщиків, глеків з характерним рельєфним та нанесеним поливою орнаментом.

Проте здобуті цяцьки-свистунці серед цього різнотипного розмаїття кераміки є чи не найцікавішими знахідками.

Перший із виробів — фігурка коника з відбитою голівкою та ногами (мал. 1), виготовлений з гарно відмуленої світло-жовтої глини. Артистично модельовані пропорції коника зовсім не псує наявність виступу для отвору свистунця. На шії коника є невеликі

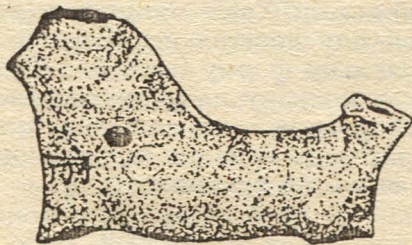

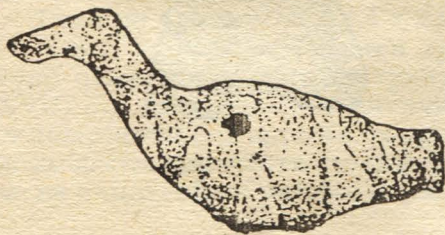
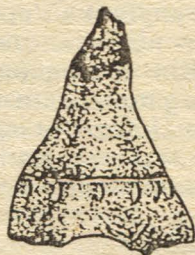
(діаметр 0,4 см) наскрізні отвори для виходу повітря і створення мелодійного посвисту. Лицьова сторона фігурки декорована прокресленим зображенням прикрас підпруги типу ремінця із звисаючими від нього китицями. Тулуб і спина коника прикрашені продовгуватими плямами біло-рожевого ангобу. Далеким відголоском такої орнаментациї є коники, стилізовані «під зебру» гончарів Опішні початку XX ст.

Уламок свистунця має висоту 4,6 см, довжину 6,6 см, ширину 3,1 см. Він походить із заповнення льоху під житловою будівлею.

Мал. 1.

Полтава, Першотравневий просп., 11.
Фігурка коника.

Мал. 2.

Полтава, Першотравневий просп., 11.
Фігурка «гуски».

Друга іграшка — своєрідна «гусочка» виявлена вже у сусідньому колодязі, на глибині до 2,8 м від денної поверхні XVIII ст. У цяцьки відсутній виступ ніжки, всі інші деталі збереглися. Плавню передані пропорції пташиного тіла з характерним дзьобом, короткою шиею,

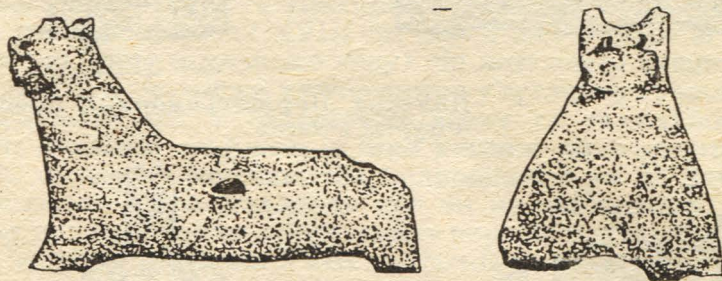

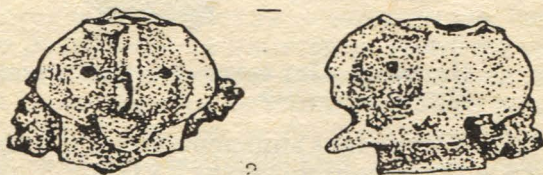

вигином спини та хвостом, навіть стилізована маса пір'я (мал. 2), що змодельовані гончарем шляхом швидкої вправної ліпки. Тісто фігурки має світлий біло-жовтий відтінок, поверхня вкрита смугами білого ангобу. Отвір для подачі повітря розміщений у хвостіку, дірочки для виходу — посеред тулуба. Розміри «гусочки»: висота 4,3 см, довжина 6,7 см, ширина 2,5 см.

Третя іграшка-свистунець — фігурка собаки з характерними стоячими вухами, плескатою мордою та позначеними відтиснутими крапками на ній очима, масивною шиєю, циліндричним, розширеним донизу, тулубом з короткими ніжками. Хвіст-мундштук свистунця та ніжки відбиті, отвір для виходу повітря розміщений посеред тулуба. Він має неправильно-овальну форму (мал. 3,1). Тісто, аналогічного з попередньою фігуркою кольору, добре промішане і гарно випалене. Поверхня іграшки декорована довгастими цятками ангобу білого кольору, нанесеними пір'яним пензликом, і в цілому моделюючими пропорції плямистої за мастю тварини.

I

2

Мал. 3.

Полтава, Першотравневий просп., 11.
Фігурки собаки та жінки.

Розміри іграшки: висота 5,5 см, довжина 7,4 см, ширина 4,2 см. Походить із заповнення колодязя.

Отже, три перших вироби репрезентують полтавську дрібну зооморфну керамічну пластику другої чверті — середини XVIII ст., представлену роботами одного майстра, зважаючи на однотипні прийоми орнаменталії та моделювання свистунців.

Можливо, тому ж гончареві належить і виготовлення антропоморфної іграшки, деталь якої з личиною жінки виявлена у заповненні того ж колодязя (мал. 3, 2). Тісто виробу більш темне від попередніх, коричнювате. Підовальне обличчя, ближче за формою до круглого, переділяє переданий пружкою ніс, по різні сторони від якого круглими ямками позначені очі. Підборіддя модельоване відтянутим пальцем виступом із заглибленням, що створює ефект відкритих у пісні чи розмові вуст. Хоча верхівка голови (напевне, з головним убором) та шия фігурки відбиті, належність обличчя жінці стверджує наявність зачіски з локонами, переданими доліпленою з тильного боку голови дрібноструганою масою. Наявність зачіски, можливо головного убору, посередньо свідчить про усталення вже в XVIII ст. типу дитячої іграшки-свистунця із зображенням жінки-міщанки, т. зв. «барині», «господині», що знайшло широке розповсюдження серед керамічної пластини Полтавщини XIX — початку XX ст.

Розміри уламку 3,5 x 4,4 x 2,8 см.

Отже, публіковані зразки дрібної керамічної пластини з території форштадту репрезентують продукцію полтавського гончаря XVIII ст., який виробляв дитячі іграшки-свистунці. Представлений типологічний ряд виробів, їх орнаменталія, стилістичні особливості дозволяють вичленити серед керамічних матеріалів з Полтави групу чи не найдавнішої дрібної керамічної пластини доби Гетьманщини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Полтавщина: Енциклопедичний довідник. — К.: Українська енциклопедія, 1992. — С. 770, 814-815.

Центр охорони та досліджень пам'яток археології (Полтава)
15.07.93.

© СУХОВСЬКА І. В.

ХУДОЖНІ КАХЛІ З ПОЛТАВИ XVIII ст.

У 1990 р. в Полтаві на території кондитерської фабрики (вул. Спаська, 10) були проведені охоронні археологічні розкопки під керівництвом І. М. Кулатової ранньоскіфського, роменського та киево-руського поселення. Метою їх було дослідження території, що відведена під промислову забудову. Дослідження проводилися на площі близько 450 кв. м. Майже на всій площі розкопу 2 простежувалися рештки садибної забудови кінця XVII — початку XVIII ст. Ця ділянка знаходилася в межах міста — фортеці, якою Полтава була до початку XIX ст.¹ Куток із сучасною вул. Спаською розташовувався край східної межі полкового міста, біля лінії укріплень.

У культурному шарі, на глибині 0,6 — 0,7 м від денної поверхні, виявлено залишки житлової споруди (до розкопу потрапила лише її частина) з розвалом печі (квадрати 62-64, 71-75, 81-85), що залягав суцільною лінзою горілого дерева, битої цегли з уламками кахлів, шматками глиняного розчину. Під час її розчистки виявлено більше 300 уламків кахлів, частину з яких вдалося реконструювати. Результатам цих робіт присвячена публікована замітка.

Архітектурно-декоративна кераміка представлена насамперед кахлями, які датуються російською мідною монетою другої чверті XVIII ст., що походить із розвалу печі. Всі кахлі, знайдені на території Полтавської фортеці, належать до типу коробчастих, виготовлених з червоної глини із домішкою залізистих включень. Для виробництва їх використовувалися дерев'яні або глиняні випалені форми. В більшості кахлів румпа не збереглася, хоча трапляються й порівняно цілі екземпляри.

Орнамент всіх виробів рельєфний геометричний чи рослинно-геометричний, а також рослинний. Усі зразки, за винятком кількох фрагментів, вкрито світло-зеленою поливою — т. зв. «емаліями».

У XVII ст. на Україні в міських будинках, житлових спорудах заможної частини сільського населення був поширений новий тип печі, що застосовувалася безпосередньо для опалювання приміщень². Відповідно до цього розширився й асортимент кахлів, які перетворили піч в оздоблену архітектурну споруду малих форм — невід'ємну частину інтер'єру³.

1

3

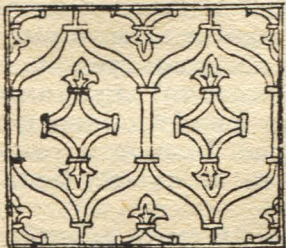
2

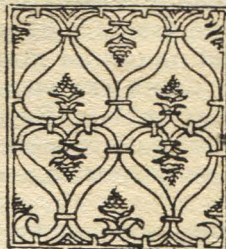
5

4

6

7

10

11

Мал. 1.

Художні кахлі з Полтави, вул. Спаська, 10 (1-7, 10-11).

Полтавська колекція з розкопок 1990 р. містить майже всі види кахлів, необхідних для архітектурно-декоративного оформлення печі XVIII ст.: лицьові, кутові, карнизні, поясні. Про частину з них ітиме мова далі.

До найбільш розповсюдженої групи лицьових кахлів з рослинно-геометричним орнаментом належить кахля (мал. 1, 5), основним елементом декору якої є рельєфна «решітка», що складається з S-подібних завитків, з'єднаних прямими відтинками-пружками в горизонтальному і вертикальному напрямках. Орнаментальна композиція тримається внутрішньої симетрії що до повздовжньої та поперечної вісей виробу. Між елементами «решітки» розміщені стилізовані пелюстки квітки, ови та сама квітка, що за своєю формою нагадує чотирикінцевий подвійний хрест. Увесь орнамент зібраний до купи вже зазначеними вертикальними та горизонтальними лініями, що утворюють у центрі три квадрати зі стилізованими квітами (мал. 1, 5). У цієї кахлі немає рамки. Орнамент ніби намагається вийти за межі виробу. Цим вона відрізняється від інших кахоль цього ж типу (виявлено більше 10 фрагментів). Розміри виробу 24 x 24 см, румпа не збереглася.

Ще два сюжети кахлів схожі за своїм тематичним походженням. Перша кахля (мал. 1, 6) умовно ділиться вертикальною віссю симетрії на дві однакові композиції, плавно поєднані сторонами видовжених шестикутників. У центрі кожної знаходиться видозмінений ромб. Верх та низ цього ромбу завершується стилізованою трипелюстковою квіткою лілеї. Елементи такого ж ромбу з квіткою розміщені на верхньому та нижньому боці поля кахлі.

Композиція обрамлена рамкою шириною 0,6 см та висотою в 0,5 см. Рельєфний орнамент має таку ж висоту. Розмір кахлі 24 x 24 см. Румпа частково збереглася (мал. 1, 6).

Орнамент іншої кахлі (мал. 1, 7), поєднуючи в собі елементи «решітки» у вигляді стилізованого серця, скріплений між собою перетинками «дроту», включає до завершення внутрішніх волюто-видних кінців стилізовану грону винограду.

Композиційні ланки тісно сплетені між собою, хоча, суто візуально, поле кахлі ділиться на чотири симетричні до горизонтальної вісі композиції. Як і на попередній кахлі, орнамент обрамлений рамкою. Висота рамки разом із узором не перевищує 0,3 см.

Розмір кахлі 19 x 14 см. Румпа частково збереглася. Виявлено понад 30 уламків таких виробів; всі вони не мали «емалі».

Подібні зразки кахоль зустрічаються серед пізньосередньовічних матеріалів Києва, Чернігова та Новгород-Сіверського⁴. Певно, мотив перевитої решітки, нав'язаний знайомством зі Сходом, тісно вжився в бароковій архітектурній кераміці Заходу, а згодом і України XVIII ст. До другої групи належать квадратні лицьові кахлі з геометрично вираженим центром. Одна із них має поле з чітко позначеною в центрі квадратом композицією (мал. 2, 8). Сторони квадрату складають потрійні пружки, які мають діагональні відгалудження від кожної вершини; вони переходять у кути з маленькими квадратами. В них та по краях поля кахлі розміщене стилізоване листя аканта. Листя та вершини центрального квадрату з'єднані лініями, які нагадують косі хрести. Поля кахлі — з рамкою шириною 0,6 см; висота рельєфу — до 0,5 см. Розмір кахлі 24 x 24 см. Румпа не збереглася. Знайдено біля 10 уламків.

Композиція іншої кахлі (мал. 2, 9) у основі має центральний квадрат, усічений по кутах і вписаний в поле виробу. По кутах квадрату та по середині поля кахлі розміщений стилізований лист болотяної рослини (напевне, бобівника трилистого). Хвилеподібні лінії боків усіченого квадрату нагадують поверхню води. Разом з рамкою висота орнаменту 0,5 см. Розмір кахлі 24 x 24 см. Румпа частково збереглася. Знайдено 5 уламків.

Інша кахля (мал. 2, 12) — з такою ж композицією, в центрі якої восьмигранник із вписаним в нього квадратом. У центрі квадрату вміщено ранньобароковий рослинний орнамент. Навколо квадрату розміщені обвиті листям колонки. Точну аналогію розміщення основної сітки орнаменту знаходимо серед кахлів, виявлених у Новгород-Сіверському під час розкопок на дитинці в урочищі Замок⁵. Рамка має ширину 0,6 см, висота орнаменту 0,5 см. Румпа не збереглася. Виявлено 3 уламки кахлі.

Ще одну групу сюжетів складають лицьові кахлі з орнаментикою неритмічного, окремо-сюжетного характеру (мал. 1, 3, 4). Одна із кахлів подає сюжет із зображенням геральдичного щита в центрі, обрамленого подвійною рамкою шириною до 1 см. Щит прикрашений вгорі стилізованими фігурками анголів у вигляді квітів, нижче — завитками рослинного характеру. Розміри щита — 12 x 18 см. Тло навколишньої композиції оповите стилізованим листям та квітами, по обидва боки від щита — зображення метеликів. Композиція

завершує рамка шириною 0,7 см; висота рельєфу орнаменту 0,5-0,6 см. Розмір кахлі 24 x 24 см. Румпа частково збереглася. Знайдено більше 20 уламків кахлів цього типу.

Остання кахля цієї групи (мал. 1, 4) відрізняється від інших своїм композиційним рішенням. Рамка навкруги центру відступає від меж кахлі на 0,7 см, ширина рамки — 0,6 см. Через 0,5 см розміщена внутрішня рамка у формі восьмикутника. У звільнених кутах знаходяться сплюснені квітки мальви. Центром композиції є вазон із пишним букетом квітів. Тематичні паралелі орнаменту використовувалися у внутрішньому оздобленні житлового будинку епохи пізнього Відродження у Венеції XVI ст.⁶, вони характерні для Українського Ренесансу і побутували на пізніших кахлях Лівобережної України XIX ст.

Розмір кахлі 24 x 24 см. Румпа частково збереглася. Знайдено 7 уламків кахлів.

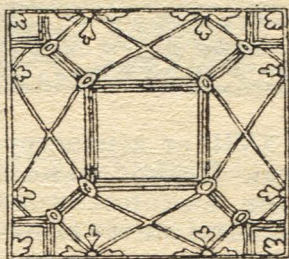
Поясні кахлі представлені двома типами. Перша (мал. 1, 1) прикрашена у центрі квітчастим узором із стилізовано витягнутим зображенням листя у завитках, оточеним овальним картушем, по краям поля — трикутниками. Сюжет орнаменталії — типовий для пізнього ренесансу. Висота рельєфу орнаменту 0,7 см; розміри кахлі 22 x 13,5 см; висока румпа частково збереглася. Знайдено більше 10 уламків виробів.

Друга кахля цієї групи репрезентує композицію, котра складається з двох частин (мал. 1, 2). Верхня — у вигляді канільованого поясу-пружки з чотирьох валиків, між котрими велика пружка перевита маленькою. Висота цієї частини 3 см. Основне поле кахлі зайняте орнаментом зі спрощених квіток, вписаних у симетрично розташовані завитки S-подібної форми. По сторонам від цього елемента композиції знаходяться стилізовані квітки дицентри. Висота цієї частини кахлі 8 см, а загальна висота кахлі разом із нижнім маленьким пояском — 12 см. Довжина виробу 24 см. Це єдиний екземпляр кахлі з усієї колекції, де добре збережена румпа висотою 8 см. Кахля виготовлялася і використовувалася як поясна, так і карнизна.

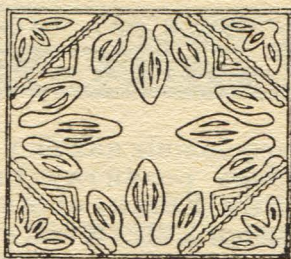
До останньої групи відносяться карнизні кахлі (мал. 1, 10, 11; 2, 13, 14). Поширений за доби Відродження мотив дубового листа позначився і на знайдених у Полтаві карнизних кахлях, вкритих глухою поливою зеленою кольору. Цей орнамент характерний для

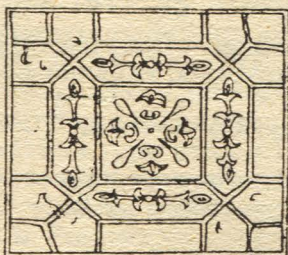

8

9

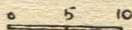
12

13

14

Мал. 1.

Художні кахлі з Полтави, вул. Спаська, 10 (1-7, 10-11).

другої половини XVII ст. Серед його елементів — завитки, «жолуді», хвилясті стебла рослин, листя аканту, ови та зигзаги.

Усі описані кахлі в більшій чи меншій мірі подані після реконструкції.

Типи кахлів, знайдених на території Полтави, за походженням орнаменту подібні до виробів, що виготовлялися у Києві⁷. Адже на ці вироби був великий попит на всій території України XVII-XVIII ст. Але це не протирічить факту, що на Полтавщині існувало високорозвинене гончарне та кахлярське виробництво. Одним із визначних гончарних осередків краю було село Лазьки Зіньківського повіту, яке славилось теракотовими та полив'яними кахлями⁸. Не поступалися якістю та смаком і опішнянські майстри. В цілому ж, наявність характерних для Поворскля включень у глині може свідчити і за місцеве виробництво деяких типів кахлів, що може бути підтверджене чи спростоване лише новими знахідками, насамперед виробничих комплексів.

Знахідки високохудожніх кахлів у Полтаві XVIII ст. демонструють високий рівень розвитку кахлярства Дніпровського Лівобережжя часу Гетьманщини, значне використання архітектурної кераміки XVII - XVIII ст. у будівництві жител різних верств населення, багатство орнаментальних мотивів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Павловський І. Ф. Полтава: Исторический очерк. — Полтава, 1910.
2. Бломквист Е. Э. Крестьянские постройки русских, украинцев и белоруссов //ТИЭ. — 1956. — Вып. 31.
3. Тищенко О. Р. Найдавніші українські кахлі /XIV-XVII ст./ //ОМ. — 1978. — № 3. — С. 24.
4. Виноградська Л. І. До питання про хронологію середньовічної кераміки з Новгород-Сіверського //Археологія. — 1988. — № 61. — С. 47-57.
5. Там само.
6. Анри де Моран. История декоративного прикладного искусства. — М.: Искусство, 1982. — С. 331.
7. Шовкопляс Г. М. Середньовічні художні кахлі з Києва //Археологія. — 1985. — № 16. — С. 104-114.
8. Пошивайло О. До літопису народного кахлярства Полтавщини XVII- початку XX століть //ПУ. — 1988. — № 4. — С. 53-55.

Центр охорони та досліджень пам'яток археології (Полтава)
28.12.92.

© СУПРУНЕНКО О. Б.

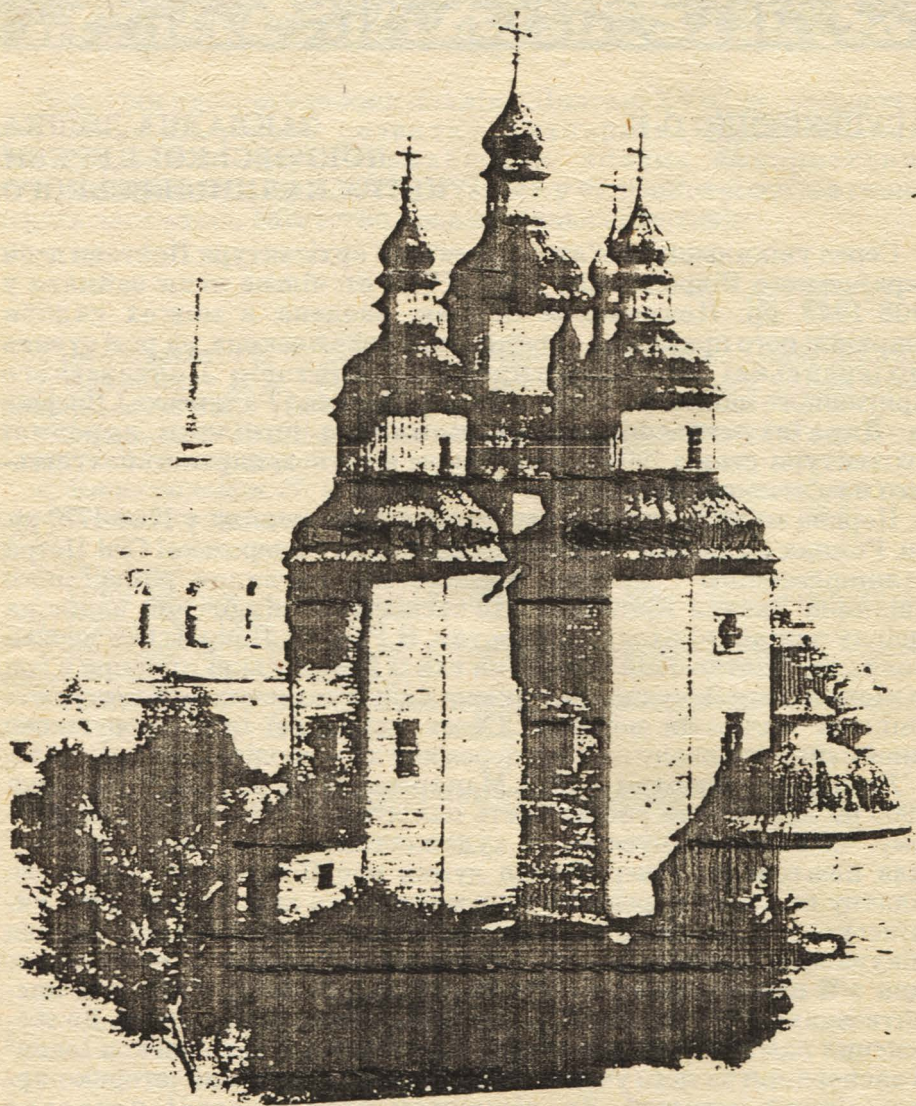
ЗАКЛАДНА ДОШКА
ПОКРОВСЬКОЇ ЦЕРКВИ
ПЕТРА КАЛНИШЕВСЬКОГО

Серед унікальних пам'яток дерев'яної архітектури Полтави доби Українського Відродження XVII-XVIII ст. чільне місце займала у 1908-1943 рр. Покровська церква, зведена в межах садиби Єпархіального правління — резиденції архієпископа, на розі вулиць Архієрейської та Монастирської (територія Полтавського гарнізонного шпиталю, сучасні вул. К. Маркса і Радянська). Вперше на Вкраїні музеєфікований комплекс пам'ятки народної архітектури став з 1908 р. своєрідною візитною картою полтавського пам'яткоохоронництва.

Церква мала досить багату історію. Її спорудили у 1764-1770 рр. в м. Ромнах на кошти останнього кошового Запорозької Січі Петра Калнишевського і Давида Чорного під наглядом роменського міщанина Василя Кривошия. Це засвідчував різьблений напис на одвірку західного входу до споруди. В Ромнах Покровська церква стояла на Полтавській вулиці, на схилі Покровської гори при в'їзді до міста з боку Засулля, утворюючи одну з головних архітектурних домінант міста. На початку XX ст. поряд неї було споруджено однойменну муровану церкву, дерев'яну ж — сподівалися розібрати.

Дослідники споруди — М. О. Макаренко (1901 р.) та Л. В. Падалка /1905 р./ відзначали унікальність пам'ятки, а публікація у столичному часописі «Искусство и художественная промышленность»¹ дала поштовх до утвердження думки про Покровську церкву як видатну пам'ятку дерев'яної монументальної архітектури доби українського Відродження. Про необхідність збереження церкви опікувалася імператорська Археологічна Комісія і, насамперед, один з її найактивніших співробітників, роменець, видатний мистецтвознавець і археолог Микола Омелянович Макаренко². До збереження пам'ятки доклав зусиль і подтавський архієпископ Іоанн³ та заснований за його участю Полтавський церковний історико-археологічний комітет⁴. За рішенням останнього і почалася підготовка до перенесення Покровської церкви до губернського центру. 1907 р. пам'ятку повторно обстежив М. О. Макаренко⁵, який разом з архітектором-реставратором П. П. Покришкіним виконав

Мал. Покровська церква у Ромнах 1764 р.
За малюнком О. Сластьона. 1894.

точні архітектурні обміри і креслення. У 1908 р. церква була розібрана у Ромнах, перевезена до Полтави і зібрана на новому місці.

Впродовж 1908-1925 рр., вряди-годи в 1927-1943 рр. у Покровській церкві відправлялася служба. 1917 р. до неї були знесені речі Полтавського Єпархіального Давньосховища (Древлесховища), кинуті напризволяще, звідки й були перевезені до Полтавського Народного Музею⁶. Надзвичайних зусиль коштувало полтавським пам'яткоохоронцям на чолі з М. Я. Рудинським зберегти храм на початку 1920-х рр. за ненажерливого наступу на культові споруди «войовничих атеїстів»⁷. Але збережена в тяжкі 1920-1930-ті рр. пам'ятка стала жертвою підпалу у вересні 1943 р., зчиненого есесівцями та усташистами.

Наведемо короткий опис пам'ятки⁸, вказавши, що, крім зазначених дослідників, Покровську церкву вивчали С. А. Таранушенко⁹ та В. М. Щербаківський, змальовував О. Г. Сластьон, фотографували І. А. Зарецький і І. Ц. Хмелевський.

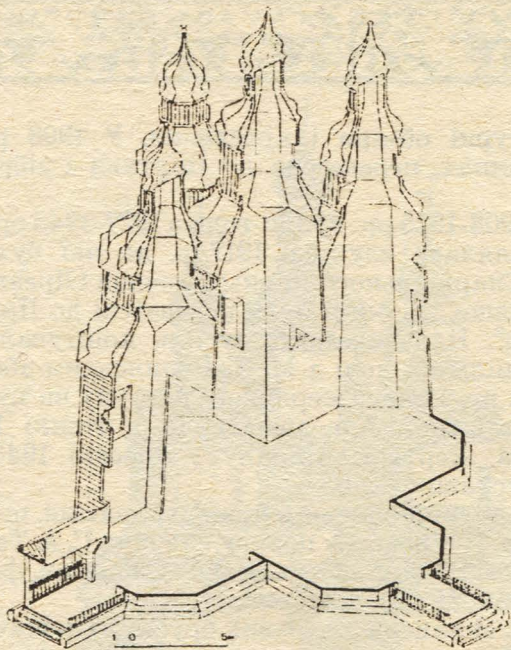
Церква була складена з дубових брусів, належачи за планом до хрещатих храмів з невиділеним центром, з гранчастими раменами просторового хреста. Зруби стін мали просторове звуження догори, що разом із двозаломними верхами створювало т. зв. телескопічну перспективу. Вінчала будівлю живописна група верхів. Внутрішня висота церкви в центрі складає 25,5 м, по боках — 21 м. Рукави просторового хреста сполучалися з центром широкими просвітами 11-метрової висоти, завдяки чому утворювався єдиний внутрішній простір, над яким височили ілюзорно невагомі п'ять верхів.

Інтер'єр пам'ятки було підкреслено аскетичним, розрахованим на різкий контраст, чотирирусним з пишним золоченим різьбленням іконостасом рокайлевого характеру, виконаним осташківським різьбярем С. З. Шалматовим¹⁰. У складі іконостасу були унікальні царські врата, кругла поліхромна дерев'яна скульптура барочного характеру¹¹.

Довгий час лише світліни початку ХХ ст. та описи нагадували нам про одну з найкращих пам'яток монументальної народної архітектури ХVІІІ ст. Жодної речі з церковного начиння Покровської церкви не значилося збереженими в музейних збірках Полтави та не було відомо широкому загалу.

Нещодавно у збірці Полтавського краєзнавчого музею віднайшлася унікальна епіграфічна пам'ятка — закладна дошка:

Мал. Покровська церква. Аксонометричний розріз. Кресленик П. Юрченка.

Покровської церкви, копія 1827 р., виконана за оригіналом XVIII ст. простим малограмотним роменським ремісником під час реставрації споруди. Не вдаючись у атрибутивні пояснення, наводимо текст дошки, відзначивши, що виконана вона на свинцево-олов'яній пластині розміром 19,2 x 25,6 см, товщиною у 0,4 см, прокресленим різцем почерком¹². Нижче подаємо текст з використанням сучасної орфографії, хронології, без скорочень.

Лицьовий бік: Зображення Голгофи, нижче — напис:

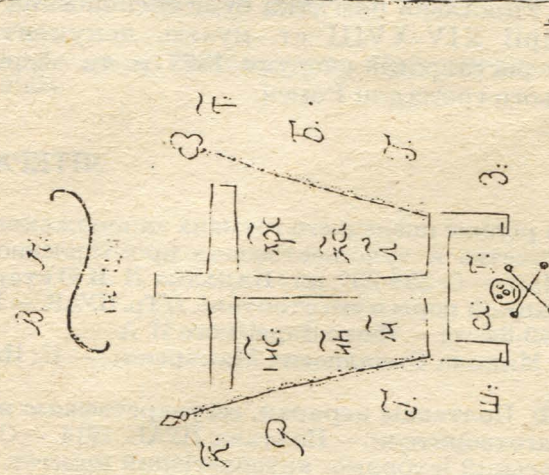
«Во имя Отца и Сына, и святого Духа! Аминь! В благополучное царствование благочестивейшей самодержавнейшей великой государыни императрицы Екатерины Алексеевны Второй и наследника ее всероссийского престола благородном государе и великом»

Зворотний бік, продовження напису: «князе Павле Павловиче, с благословением святейшего правительствующего Синода и преосвященнейшего Арсения, митрополита Киевского и Галицкого и Малыя Руси, храм сей во имя Покровы пресвятой Богоматери

Анже Габелъ Петровъ чбъ зъ збогъ бже ченъ мвъ свати
 шль. Приблѣсть въ Юрибъ. Синода: игуосъ: ащенъ вѣ
 шавъ: осени: митрополита: Кнѣзь: Къбъ: и ГИНИЦКАГО
 НАСНА ЮСИ: ЖЕЧЪ: СЕН: БОИМА: ПОКРОВУ: ПРЕСТАВА
 БЪЛОМ: ПЕРЕ: СООРУЖЕНЪ: КОШТОМЪ: ИСТАРНИМЪ: ВОЖСВЪ
 ЗАПОРЕЖСКИМЪ: КОШЕВОВЪ: ПЕТРА: КАНШЕВСКОЮ: ЧИМЪ
 ВИДА: ЧОРНЪ: БЛАГО: СЪ: СОТВОРЕНА: МИРА: ЗСУЗ
 СЪ: БОПОЩЕНА: ЖЕ: СПАСИТЕМЪ: БЛОДА: НАШЕГО: ИСУ
 СА: ХРИСТА: А: ЦУЗА: ВЪ: БЛАПОЛЪЧНОЕ: ЖЕ: ЦАРС:
 ТВОБЕНЕ: БЛАГОЧЕСТИВЪ: ИМЪ: САМОДЕРЖИВЪ: ИШИ
 ТЪ: ВЕЛИКО: ГОСДАРА: ИМПЕРАТОРА: НИКОЛА: ДИВНО
 ВИЧА: ВСЕРОСНІ: И: ИСАИДНИКА: ЕТО: ВСЕРОСНІ: СКАБЪ
 ПРЕСТОМЪ: БЛАГОБЕРНАГО: ГОСДАРА: ИВЕЛИКАГО
 КНАЗЪ: АЛЕКСАНДРА: НИКОЛАЕВИЧА: ЗАБЛАГОБОВЕНІЕ
 МЪ: ПРЕСВЪЩЕННЪ: ИШАБЪ: ГЕОРГІА: ЕПИСКОПА: ПОЛ:
 ТАВСКОГО: ИПЕРЕЖСКОБСКОГО: СТАРИНЕМЪ: ИКОШТОМЪ:
 ПРИХОЖЕМЪ: СЕИ: ЦЕРКВИ: ИДРУГНЪХЪ: ЛЮБИТОУ: НИХЪ:
 ДА: ТЕМЪ: И: ХРАМЪ: СЕН: ВОЗБОВИЕМЪ: НОВШІМЪ: БЛАГО
 ОТЪ: СОТВОРЕНА: МИРА: ЗГЛЕ: СЪ: ВОЩЕ: НА: ЖЕ: СПАСИ
 ТЕМЪ: ГОСПОДА: НАШЕГО: ИСУСА: ХРИСТА: А: СЪ: КЪ: МІ:
 ОКТОМВРИА: А: ДНА: ВЪ: СВЯТНОСТИ: СВЪЩЕНКА: СО
 ЦЕРКВИ: ИДРУЖА: ПАРКОМНИКА: И: СТАРОСТИ: ДН
 ШУМКА

БОИМА: СОЩА: ИСЫНЪ: ИСАТОБЪ: ДУХА: АМН
 ВЪ: БЛАПОЛЪЧНОЕ: ЦРСТЕВАНІЕ: БЛАЧЕСТВЕНІА
 САМОДЕРЖАВЕНІА: ВЕЛИКА: ГОСДАРИ: ИМПЕРИ:
 ЦЫ: ЕКАТЕРІНЫ: АЛЕКСЕЕВНЫ: ВТОРОЙ: ИСАИДНИКА: А
 СКОГО: ПРЕСТОМЪ: БЛАГОРОДНОМЪ: ГОСДАРЕ: ИБНИКО
 МЪ

Мал. «Закладна дошка» Покровської церкви. Свинцево-олов'яний сплав. Полтавський краєзнавчий музей.

сооружен коштом и старанием Войск Запорожских кошевого Петра Калнышевского и Давида Черного в лето от сотворения мира 7672, от воплощения спасителя нашего Иисуса Христа 1764. В благополучное же царствование благочестивейшего самодержжца, великого государя императора Николая Павловича Всея России и наследника его всероссийского престола, благоверного государя и великого князя Александра Николаевича за благословением преосвященнейшего Георгия, епископа Полтавского и Переяславского, старанием и коштом прихожан сей церкви и других добрыхотных дателей храм сей возобновлен и освящен в лето от сотворения мира 7335, от воплощения спасителя Господа нашего Иисуса Христа 1827. Месяца октомбрия 1 дня. В бытности священника из церкви Андрея Пархоменка и старосты Андрея Шумка». (Мал.).

Дошка з 1909 р. зберігалася в Полтавському Єпархіальному Дрєвлєсховищі (церковному музеї губернії), а з 1917 р. була передана до збірки Народного Музею Полтавщини, сучасного обласного краєзнавчого музею¹³. Унікальна пам'ятка буде експонована в експозиції відділу історії XIV-XVIII ст. музею, документально підтверджуючи факт реставрації споруди 1827 р. та зберігаючи імена причетних до цього громадян Ромен.

ЛІТЕРАТУРА

1. Макаренко Н. На родине последнего гетмана запорожского П. И. Калнышевского //Искусство и художественная промышленность. — СПб. — 1901. — № 8. — Май. — С. 253-257: ил.; Падалка Л. В. О старинном Покровском храме козацкой поры и его стоятеле. //Тр. ПУАК. — Полтава, 1908. — Вып. 5. — С. 49-64: ил. — Фото Зарецкого И. А.
2. Макаренко Д. Є. Микола Омелянович Макаренко. — К.: Наукова думка, 1992. — С. 85-87.
3. Павловский И. Ф. Полтавцы иерархи, государственные и общественные деятели и благотворители. — Полтава: ПУАК, 1914. — С. 19-20.
4. Жук В. Н. Полтавський історико-археологічний комітет. //Полтавщина: Енциклопедичний довідник. — К.: Українська енциклопедія, 1992. — С. 757-758.
5. Макаренко Н. Є. Памятник украинского искусства XVIII века. //Зодчий. — СПб. — 1908. — № 24. — С. 211-212.
6. Фетисов І. Вандалізм. //Нова Рада. — К. — 1917. — 3 грудня. — С. 2.
7. Нестуля О. О. Маловідомі сторінки біографії пам'яткоохоронця К. В. Моценка. //Полтавський краєзнавчий: сторінки історії та ко-

лекції. — Полтава, 1991. — С. 62; він же. Центральний пролетарський музей Полтавщини і охорона пам'яток краю в першій половині 20-х років. //100-річчя Полтавського краєзнавчого музею: Матеріали ювілейної наукової конференції. — Полтава, 1992. — Частина перша. — С. 44-45.

8. Вечерський В. В. Покровська церква. //Полтавщина: Енциклопедичний довідник. — С. 686-687.

9. Таранушенко С. А. Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України. — К.: Наукова думка, 1976.

10. Шалматов Сисой Зотович. //Митці України: Енциклопедичний довідник. — К.: Українська енциклопедія, 1992. — С. 636.

11. Наводимо за: Вечерський В. В. Покровська церква. — С. 686-687.

12. Фонди Полтавського краєзнавчого музею. Інв. № ПКМ 4266, М 751.

13. Попередня публікація /опис/: Пам'ятки козацької слави у зібранні [Полтавського краєзнавчого] музею: Каталог виставки. /Укл. Мокляк В. О., Супруненко О. Б. — Полтава, 1991. — С. 10, — № 21; Супруненко О. Закладна дошка храму Калишевського //Старожитності. — 1993. — Число 13-14 (48-49). — С. 4-5: мал.

Центр охорони та досліджень пам'яток археології (Полтава)
02.01.93.

Археологічні пам'ятки Опішного (сmt. Опішня Зіньківського р-ну) широко відомі фахівцям та шанувальникам старожитностей¹. Не дивлячись на цілий ряд досліджень останніх років², пам'ятки доби пізнього українського середньовіччя — доби Руїни та Гетьманщини — залишалися майже невідомими, що давалося взнаки в пам'яткоохоронній роботі. В пропонуваній замітці оприлюднюються друком дані, отримані в ході останніх обстежень пам'яток селища по трасі автопід'їзду з сmt. Опішне до правобережної частини с. Яблучного, що лежить в заплаві р. Ворскли³. Головним їх наслідком було обстеження решток укріплень XVII-XVIII ст. та отримання ряду фактів щодо пам'яток археології в околицях селища.

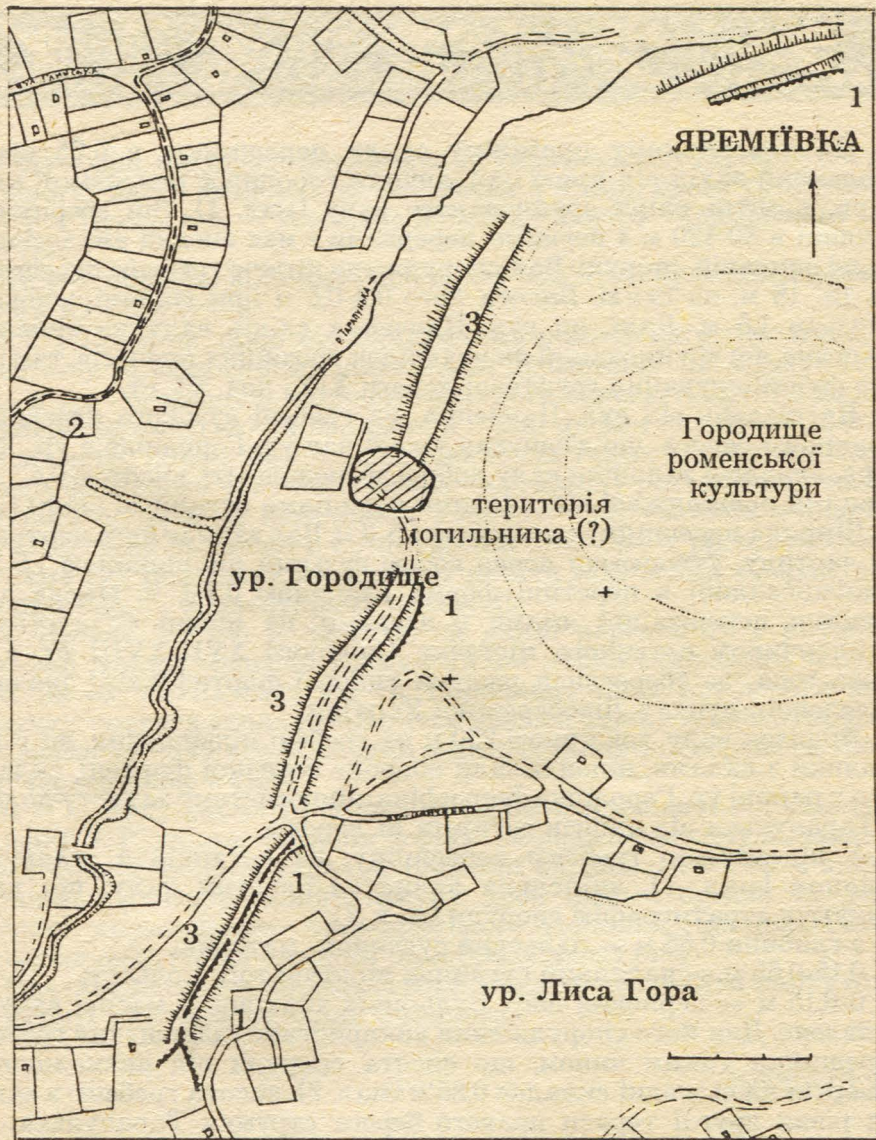
Отже, в Опішному відомі городище скіфського часу в ур. Кардашів Вал⁴, городище роменської культури VIII ст. в ур. Городище⁵, на відрозі корінного берега поблизу кутка Гончарівка — задернований насип великого, висотою до 4 м, кургану, при в'їзді до селища, за 0,7 км на південний захід, на плато правого корінного берега Ворскли — група курганів з шести насипів висотою 0,6-1,8 м та діаметром 26-35 м, що розорюється, та розораний насип кургану висотою 0,4 і діаметром 15 м справа обабіч шосе мм. Полтава-Зіньків, за 0,8 км на південний схід від Опішного. Крім того, за розвідками О. К. Тахтая, біля с. Яблучне виявлені рештки двох поселень — доби енеоліту-бронзи в ур. Чернецькі бугри проти с. Глинське⁶ та тієї ж епохи в ур. Яблушнянська пристань напроти згаданого городища роменської культури⁷.

Залишки укріплень XVII-XVIII ст. виявлені на кількох ділянках відрогів-перешийків та останців правого корінного берега, утворених течією струмка Тарапунька та зсувами масивів схилів у більш віддалені часи.

Вздовж відрогу останця в ур. Городище, в 0,2 км на північ від майданчика роменського укріплення, простежена ділянка задернованого валу довжиною до 100 м (мал. 1). Вал зведений на схилі підвищення, зі сторони заплави, на 8-10 м нижче його вершини. Висота його не перевищує 0,8-1 м при ширині основи — до 2 м. Форма насипу в перетині округла до напівовальної.

Мал. 1.

Околиці Опішні. Схема.

1—вали; 2—кордон заповідної території;
3—«гребені» останців; + — знахідки ке-
раміки скіфської доби.

На невеличкому проміжку схилу перешийка, в 0,25 км на південний захід від краю майданчика городища роменської культури, помітні сліди зруйнованого валу (мал. 1). Він зберігся на ділянці в 80-120 м з певними перервами і має вигляд аналогічного вище описаній споруди. Вал споруджено нижче гребеню перешийку на 15-18 м, на схилі. Висота його 0,4-0,5 м при ширині основи — близько 1,5 м. Далі, по вул. Панченка слідів валу не виявлено. Напевне, він зруйнований як внаслідок ерозійних процесів, так і під час функціонування ґрунтової дороги ХІХ- поч. ХХ ст.

На південь від вул. Панченка, на гребені вузького перешийку корінного берега, що з'єднував у свій час ур. Городище з ур. Лиса гора, виявлені залишки валу доброї збереженості, висотою 0,5-1,4 м, місцями пошкоджені військовими позиціями останньої війни (мал. 1). Ширина перешийку складає тут 5-8 м. Вал займає його центральну частину, утворюючи перед собою вузький рів шириною 1,5-2 м, трапецієвидної в перетині форми глибиною 0,7-1 м. Масив валу місцями перерізаний ямами й зсувами, на півдні з'єднується з майданчиком сотенного містечка Опішного ХVІІ-ХVІІІ ст. в ур. Лиса гора, де збереглися рештки типової фортифікації значного населеного пункту Лівобережної України.

Відрізок валу довжиною 250 м на гребені підвищення, як і інші ділянки з валами, підсилювали оборону сотенної фортеці, складаючи в районі ур. Городище фортифікаційну систему захисту долини р. Тарапунька від набігів татар та ін. ворогів.

У відслоненні гребеню перешийку, на останній з оглянутих ділянок (мал. 1), здійснена зачистка-перетин валу, що дала слідуючу стратиграфію споруди (мал. 2):

з глибини 0,55 м — пальовий суглинок-материк;

0,15-0,55 м — насипний суглинок жовтуватого кольору;

0-0,15 м — дерновий шар. Будь-яких знахідок у масиві валу не виявлено. Для його спорудження використане підвищення гребеню перешийка таким чином, що висота споруди від навколишньої поверхні на сьогодні складає 0,85 м (мал. 2), висота гребеню з валом від рівня другої тераси правого берега струмка Тарапунька, що використовувалася як битий шлях, — до 8-12 м.

Про наявність укріплень на оглянутих ділянках вказував ще В. Г. Ляскоронський⁸, пізніше їх оглядав І. І. Ляпушкін, але не зафіксував як пам'ятку, що не має відношення до археології.

Безумовно, подальше дослідження українських старожитностей Опішного⁹ дасть чимало цікавих даних з історії цього унікального куточка Поворскля — всесвітньовідомого центру українського гончарства.

Нижче подаємо відомості про деякі пам'ятки археології вздовж дороги на с. Яблучне.

1. У 0,15 км на захід від майданчика роменського городища, на помітному задернованому підвищенні перешийку, що з'єднує останець в ур. Городище з масивом корінного берега, помітні невеликі підвищення округлої та овальної в плані форми висотою 0,15-0,2 м при діаметрі 1,5-3 м. Всього нараховано сім таких підвишень. Поряд з ними, на південному схилі гребеня перешийку розташовані оплилі залишки шурфів та невеликого розкопу. Опитуванням учасників археологічних розкопок І. І. Ляпушкіна 1940-1950-х рр. встановлено, що саме тут дослідник сподівався знайти могильник сіверян, виявивши кілька безінвентарних поховань.

2. Нижче, за 150 м на схід, на схилі перешийку у ритвинах польової дороги виявлені уламки ліпної миски скіфського часу.

3. За 0,9 км на схід від ур. Городище, зліва від дороги на с. Яблучне, посеред заплави трапився уламок стінки ліпного горщика пізньоямного часу з гребінцевим згладжуванням поверхні та товченою черепашкою в тісті.

4. У с. Яблучне, за 70 м на північний схід-північ від садиби д. Лихопій Г. Г., також зліва від дороги, на ледь помітному підвищенні серед правобережної заплави Ворскли на площі 60 x 80 м зібрані поодинокі уламки ліпного посуду доби пізньої бронзи та денце ранньо-кружального киево-руського горщика, що позначають місце короткочасної стоянки біля броду через ріку.

Вказані знахідки до деякої міри можуть доповнити карту археологічних пам'яток околиць Опішного.

ЛІТЕРАТУРА

1. Сидоренко Г. О., Махно Є. В., Телегін Д. Я. Довідник з археології України. Полтавська область. — К.: Наук. думка, 1982. — С. 49.

2. Розкопки О. В. Сухобокова 1974-1975 рр., С. П. Юренко 1977 р., численні тематичні розвідки.

3. Кулатова І. М., Мокляк В. О., Суховська І. В. Звіт про обстеження ділянки схилу правого корінного берега р. Ворскли в ур. Городище біля

смет. Опішня Зінківського р-ну Полтавської обл. 1992 р. //НА ПКМ. — 6с.: 10 мал. + Доповнення: 2с.: 2 мал.

4. Ляпушкин И. И. Днепровское Лесостепное Левобережье в эпоху железа. //МИА. — М., Л.: Изд-во АН СССР, 1961. — № 104. — С. 93.

5. Там само. — С. 268-304; Сухобоков О. В., Иченская О. В., Юренко С. П. Новые исследования раннеславянского поселения близ Опішня. //АО 1975 г. — М.: Наука, 1976. — С. 395-396; Сухобоков О. В., Юренко С. П. Керамический комплекс Опішнянского городища /вт. пол. VIII в. н. э./ //АИП. — Полтава, 1990. — С. 87-95.

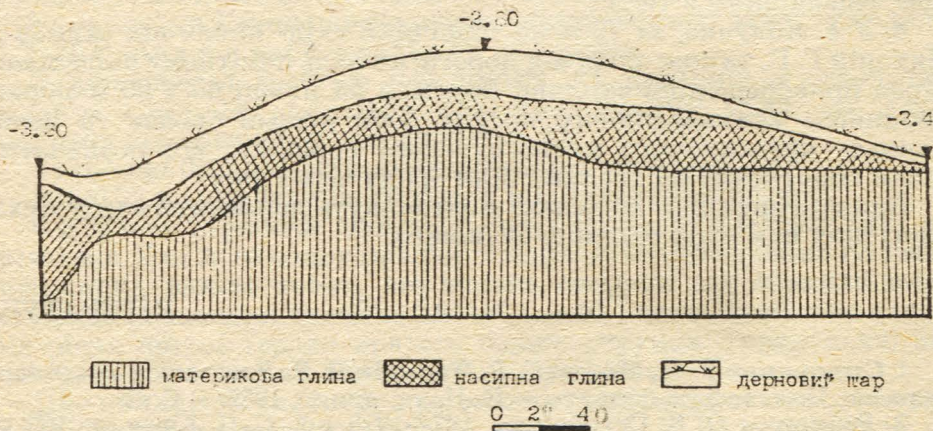
6. Граб В. І, Супруненко О. Б. Археолог Олександр Тахтай. — Полтава, 1991. — С. 17.

7. Сидоренко Г. О., Махно Є. В., Телегін Д. Я. Довідник з археології України. Полтавська область. — К.: Наук. думка, 1982. — С. 49.

8. Ляскоронский В. Г. Городища, курганы и длинные /змиевые/ валы по течению рр. Псла и Ворсклы. //Труды XIII Археологического съезда. — М., 1907. — Т. 1. — С. 182-184.

9. Див.: Опішня. //Полтавщина: Енциклопедичний довідник. — К.: Українська енциклопедія, 1992. — С. 616-617.

Центр охорони та досліджень пам'яток археології (Полтава)
08.05.93.

Мал. 2.

Опішня. Профіль зачистки
пізньосередньовічного валу.

© ФОРМОЗОВ О. О.   ПРО «ИСТОРИЮ МАЛОРОССИЙСКИХ
КАЗАКОВ» М. В. ГОГОЛЯ

30 січня 1834 року в «Северной пчеле» з'явилося оголошення 25-річного М. В. Гоголя про підготовлювану ним «Историю малороссийских казаков», повторене потім у «Московском телеграфе» і «Молве»: «Около пяти лет собирал я с большим старанием материалы, относящиеся к истории этого края. Половина моей истории уже почти готова, но я медлю выдавать в свет первые томы, подозревая существование многих источников, может быть, мне не известных, которые, без сомнения, где-нибудь хранятся в частных руках» (IX, 76, 591)*.

Світу ця книга так і не побачила. Немає хоча б незначних слідів про неї і в архіві письменника. Питання, чи була вона завершена у 1830-х роках, а потім знищена хоча б частина рукопису, чи Гоголь, як у нього нерідко бувало, приймав бажане за дійсне, у філології лишилося відкритим¹. Власні висловлювання автора суперечливі.

Безумовно, інтерес до минулого рідного краю зародився у нього ще в юності. Уцілів зошит, озаглавлений «Книга всякой всячины или подручная энциклопедия», початий ще в роки навчання у Ніжинському ліцеї. Серед записів ми знайдемо «Декрет Миргородской ратуши 1702 г.», копії документів гетьмана І. Скоропадського 1711 і 1728 років, «Виршу, говоренную гетьману Потемкину запорожцами на светлый праздник Воскресения» (IX, 501-504).

Проте про створення історії України юнак ні тоді, ні відразу по приїзду до Петербурга навряд чи мріяв. Він думав про виїзд із столиці в «чужие края» (X, 132) і, дійсно, в серпні 1829 року поїхав звідти в Любек. Із Ніжина Гоголь привіз поему «Ганс Кюхельгартен», а дебютував у пресі в квітні 1829 року віршем «Италия». Вабило й до театру (восени 1828 року Гоголь пробував влаштуватися на сцену), і до живопису (він навчався в Академії художеств), і до державної служби.

Уже в Петербурзі Гоголь помітив, що «здесь так занимает всех все малороссийское» (X, 142).

*Посилання на твори Гоголя даються у тексті за його «Полным собранием сочинений в 14 томах», видання АН СРСР. — М., Л. — 1937-1952. Римська цифра означає том, арабська — сторінку.

Співпрацюючи в журналі П. П. Свинына «Отечественные записки», що розглядався як прообраз російських історичних журналів², він добирав для редактора матеріали якраз по Україні. У листі до матері від 2 лютого 1830 року він пише: «собирайте все попадающиеся вам древние монеты и редкости, какие отыщутся в наших местах, стародавние старопечатные книги, другие какие-нибудь вещи, антики, а особенно стрелы, которые во множестве находимы были в Пеле... Нет ли в ваших местах каких записок, веденных предками какой-нибудь старинной фамилии, рукописей стародавних про времена гетманщины» (X, 167).

Ось тоді Гоголь і замислився, чи не взятися йому за «обширный труд» про Україну, розраховуючи, як він писав матері 30 червня 1830 року, що рідні і знайомі будуть постачати йому різноманітні дані (X, 178). Судячи з усього, у книзі мова повинна йти не лише про минуле України, а й про її сучасне життя, про своєрідні звичаї селян, про пісні. Пізніше задум змінився. З листопада 1833 року Гоголь повідомляв М. О. Максимовичу: «Теперь я принялся за историю нашей единственной бедной Украины... Мне кажется... что я скажу много того, чего до меня не говорили» (X, 284). Таким чином, до кінця 1833 року робота була лише почата, хоча через три місяці автор у пресі повідомляв, що вона ведеться близько 5 років і готова майже наполовину.

У 1834 році Гоголь опублікував у «Журнале Министерства народного просвещения» вступ до своєї книги, а 29 травня повідомив М. О. Максимовичу, що попереду ще 80 глав (X, 320). Через три місяці, 23 серпня, він писав йому: «История моя терпит страшную перестройку: в первой части целая половина совершенно новая» (X, 339).

Слідів роботи, яка б швидко просувалася, у паперах Гоголя немає. Збереглося немало виписок, що стосуються середньовічної Європи, і незмірно менше — про минуле України і Русі. Тим більше не вимагає доказів те, що Гоголь роками розмірковував про долю рідного краю, потроху нагромаджував матеріали, які знайшли пізніше відображення в його художніх творах.

Задум Гоголя був дуже сміливий. Адже зовсім недавно, в 1830 році, вийшла другим виданням детальна «История Малой России» Дмитра Миколайовича Бантиш-Каменського (1788-1850) — досвідченого вченого, який широко використав архіви Московської колегії закордонних справ, Чернігівського губернського правління,

Синодальної бібліотеки, численні рукописи, які знаходилися у приватних осіб, літературу на латинській, німецькій, французькій і польській мовах. Викладач історії Московського університету Михайло Петрович Погодін (1800-1875) добре розумів, що змагатися з такою вагомою працею юному другу буде не під силу. Мабуть, у відповідь на ці сумніви (листи Погодіна до Гоголя дійшли до нас не всі) 13 березня 1834 року Микола Васильович висловив своє негативне ставлення до Бантиш-Каменського, зіславшись, однак, не на недоліки у його творі, а на те, що він «замотал у многих честных людей многие материалы и рукописи» (X, 303).

Ризикнемо висловити припущення стосовно того, чим книга Гоголя повинна була, за його замислом, відрізнитися від праці Бантиш-Каменського. Спробуємо порівняти цю працю із висловлюваннями Гоголя про минуле України, розсіяними по різних його творах.

Цілком ймовірно, що він хотів зосередитися на описі ранніх етапів історії України на противагу Бантиш-Каменському, який приділив головну увагу періоду після входження її до складу Росії. У першому томі видання 1830 року розглянуто кілька століть, включаючи царювання Олексія Михайловича.

Епосі до татарської навали відведено 24 сторінки, періоду литовського володарювання — 80, епосі Богдана Хмельницького — 80. Виписки в архіві Гоголя насамперед стосуються Київської Русі і цілком можуть бути пов'язані з вивченням історії України. З ще більшою впевненістю можна сказати це про розписи подій XIII-XIV століть і переліку київських митрополитів (IX, 29-83). Недаремно в надрукованому в «Журнале Министерства народного просвещения» «Отрывке из истории Малороссии», на противагу загальноприйнятій думці про появу козацтва лише в XVI столітті, ця подія віднесена до XIII-XIV століть, а XV століття визначене як час остаточного «составления» цього феномену (VIII, 40 — 49).

Не заперечуючи гіпотези Бантиш-Каменського про прихід частини козаків на Дніпро з Кавказу (звідки Черкаси)³, Гоголь однак шукав їх коріння на місцевому ґрунті.

В оголошенні в «Северной пчеле» ставилося завдання визначити місце українського народу в історії світу. Бантиш-Каменський такого завдання перед собою не ставив. У «Тарасе Бульбе» ми знайдемо роздуми про те, чим західна цивілізація зобов'язана запорожцям: «их вечная борьба и беспокойная жизнь спасли Европу от сих

неукротимых стремлений, грозивших ее опрокинуть» (II, 46). Мається на увазі загроза від Туреччини. Таким чином, Гоголь дав свосередній парафраз тези: Русь врятувала захід від монголів, — додавши до цього: а запорозькі козаки — від турків. Це твердження, швидше всього, також повинно бути розвинуте в «Истории малороссийских казаков».

У листі до І. І. Срезневського від 5 березня 1834 р. Гоголь говорив, що йому хочеться показати народ у русі, «который... положение земли, опасность бытия выводили на дела и подвиги» (X, 298). Тут ми бачимо одну із варіацій улюбленої думки Гоголя про роль природи в створенні національного характеру і життя народів взагалі. Ця ідея подана вже в статті «Мысли о географии» 1829 року (VIII, 103) і одержує розвиток у статтях «Взгляд на составление Малороссии» (VIII, 40-49) і «О движении народов в конце века» 1834 року (VIII, 115-140). Відображені ті ж уявлення і в художніх творах — «Гетьман», «Тарас Бульба» — особливо там, де розгортається картина придніпровських степів, які формують душу козацтва.

Проблема географічного фактору в історії була поставлена у західній науці І. Г. Гердером (1744-1803), в його «Идеях к философии истории человечества» (1784- 1791)⁴. Певним чином вона порушена у знаменитому листі Пушкіна П. Я. Чаадаєву 1836 року: «Это Россия с ее необъятными просторами поглотила монгольское нашествие»⁵.

У 1924 р. В. В. Гіппіус вказав у контексті, що нас цікавить, на добре відомі і які подобалися Гоголю (VIII, 191-194, X, 256, 269, 294, 342) «Исторические афоризмы» М. П. Погодіна. У 1985 році те ж повторив В. М. Гумінський⁶. Прочитую один афоризм: «Человек и природа сначала бывают связаны узами неразрывными и имеют одну общую историю: человек долго остается рабом земли, им обитаемой, и зависит от нее как бы ее произведение, цветок или дерево. Образ его жизни, образ его мыслей почти определяются ею. Здесь должно искать преимущественно источники различия в древних языках, религиях... Чем более человек образовывается, чем более духовная часть его совершенствуется, тем более выходит он из под власти природы вещественной»⁷.

Я вважаю доречним назвати ще одне ім'я — М. О. Полевого. Його «История русского народа» відкривається розділом, що присвячений географічним умовам, чого не було в аналогічних виданнях

Татищева, Ломоносова, Щербатова, Карамзіна. Правда, розглянуто природу не Європейської Росії, а Скандинавії, звідки прийшли варяги, причому з матеріалів, узятих із «Истории завоевания Англии норманнами» О. Тьеррі, але і це було новим.

Розділ про велику рівнину як важливий фактор у розвитку нашого народу дано вперше в «Истории России с древнейших времен» С. М. Соловйова в 1851 році.⁹

Наведу один із записів, вилучених із архіву Гоголя: «Уже самим положением земли Европа восточная отличается от западной, на которой впечатлены знаки какого-то своенравия природы, поднявшейся на каждом шагу цепями гор, углубившей долины, оборвавшей утесы, перекинувшей каскадами реки, протянувшей частые мысы в море, не позволившей морю углубленными заливами ворваться в ее пределы. Все, напротив, ровно и однообразно в Европе восточной, как будто бы прихотливая деятельность природы здесь нашла покой. Она вся здесь одна масса, одно пространство. Южная часть этого пространства, идущая к Черному морю, — травянистые, необозримые, ровные степи; средняя часть — равнины, покрытые бором, северная — тоже ровные, но болотистые пространства, на которых тиснул север свою печать, дышащую печальною дикостью. Реки, далеко текущие, но не сообщающиеся. Горы сторожат эту непомерную безмерность — равнину. Пустынными рядами уральскими, снегоглавым Кавказом, ветвистым Карпатом они окружили ее как бы с тем, чтобы здесь сохранилась долговременно особая своеобразность, особый отпечаток на здешних народах. Она вся заселена ветвями народов славянских так, как западная — германскими» (IX, 29). Цей уривок міг цілком увійти в «Историю малороссийских казаков». У Бантиш-Каменського нічого схожого немає. Немає цього і в Карамзіна, який слугував йому високим прикладом.

І — ще одне. 12 липня 1848 року Гоголь писав С. Т. Аксакову: «Когда я разворачиваю историю нашу, мне в ней видится такая живая драма на каждой странице, так просторно открывается весь кругозор тогдашних действий и видятся все люди и на первом и на втором плане, и действующие, и молчащие» (XIV, 79). Подібне сприйняття минулого, властиве художнику, чуже для Бантиш-Каменського. Виклад подій у нього зроблений сухо, виразних портретів історичних діячів нема, все однаковісіньке.

Думаю, що вказані моменти: поглиблення витоків козацтва на декілька віків, визначення його ролі у світовій історії, спроби зв'язати національний характер з природним середовищем, бажання намалювати ряд яскравих портретів народних героїв — і всілили Гоголю впевненість, що він зможе створити книгу про минуле України, принципово іншу, ніж у Бантиш-Каменського. Легко помітити, що завдання задуманої книги швидше популяризаторське, ніж дослідницьке. Ніде в листах Гоголя не проглядається бажання попрацювати в архівах. Є лише одне зауваження: «История русов» Г. Кониського (насправді, мабуть, Г. А. Полетики) краща за інші літописи, бо її повідомлення підтверджуються матеріалами петербурзьких архівів (X, 321). Та у нас нема даних про те, що Гоголь дійшов цього висновку сам, побувавши в архівах, чи прагнув туди потрапити і мав до них доступ.

У 1834 р. Гоголь, без сумніву, вірив у швидке завершення своєї роботи. Так, 12 лютого 1834 р. він запевняв М. О. Максимовича: «Историю Малороссии я напишу всю от начала до конца. Она будет или в шести малых или в четырех больших томах» (X, 297). Два з них, з 1833 року, начебто були готові (X, 349). Проте відразу після від'їзду за кордон у 1836 році згадки про роботу над багатотомними науковими працями зникають зі сторінок гоголівських листів.

Епізоди минулого, які його хвилювали, він відображав тепер лише в художніх творах.

З чим пов'язана відмова Гоголя від продовження початої роботи? Інколи причину вбачають у тому, що письменник не одержав обіцяну йому кафедру загальної історії в Київському університеті. Справді, від переїзду в Київ Гоголь чекав багато чого і обіцяв Пушкіну: «в Киеве... кончу я историю Украины и Юга России» (X, 290). Але робота над нею певний час продовжувалася і після відмови Міністерства народної освіти. В «Авторской исповеди» Гоголь говорив, що зрозуміти Росію йому легше далеко від Росії (VIII, 449). «Тараса Бульбу» у першій редакції він створив у Петербурзі, а в другій — у Відні. Так що, швидше всього, перегляд творчих планів був зумовлений не зовнішніми, а внутрішніми причинами.

У цитованому вже листі до І. І. Срезневського читаємо: «я к нашим летописям охладел, напрасно силясь в них отыскать то, что хотел отыскать... Каждый звук песни мне говорит живее о прошедшем, нежели наши вялые и короткие летописи, если можно назвать

летописями не современные записки, но поздние выписки, начавшиеся уже тогда, когда память уступила место забвению» (X, 298, 299). Відчувається розчарування не лише в письмових, а й у речових історичних джерелах. У «Гетьмане» про Україну сказано як про «страну, где древностей почти не было» (III, 293). У статті «Об архитектуре нынешнего времени» Гоголь захоплювався храмами Індії і Єгипту, будівлями арабів, але про творчість давньоруських і українських майстрів навіть не згадував. Судячи з контексту, воно здавалося йому лише різновидом візантійського мистецтва, визнаного зіпсованим, занепадницьким (VIII, 58). Ця думка відобразилася у «Кровавом бандуристе»: «верх церкви с теми изгибистыми деревянными шестью куполами, которые установила испорченная архитектура византийская, еще более изуродованная варваризмом подражателей...» (III, 302).

Із цих слів видно, що Гоголь мав уяву про архітектуру українського барокко, але не любив її. Знав він її по зразках, оглянутих ще в дитинстві і юності на Полтавщині (Воздвиженський собор у Полтаві 1689-1700 років, Успенська церква в Лютецьці 1686 року, Преображенська у Великих Сорочинцях 1738 р.)¹⁰ і в 1835 році в Києві, де провів всього 2 дні.

І лише одне коло джерел про минуле України все ж приваблювало Гоголя. 9 листопада 1833 року він писав М. О. Максимовичу: «Моя радость, жизнь моя! Песни! Как я вас люблю! Что все черствые летописи, в которых я теперь роюсь, пред этими звонкими живыми летописями... Вы не можете представить, как мне помогают в истории песни. Даже не исторические, даже похабные, они все дают по новой черте в мою историю, все разоблачают яснее и яснее, увы, прошедшую жизнь и, увы, прошедших людей» (X, 284).

Але на основі лише фольклору створити історичне дослідження не можна. Можна орієнтуватися на нього лише в художній творчості. Саме так і творив Гоголь, почавши навесні 1834 року повість «Тарас Бульба». Перший варіант її побачив світ у 1835 році в збірнику «Миргород», другий — майже удвічі більший — готувався в основному у Відні в 1840 році і виданий у зібранні творів Гоголя 1842 року.

Це одна з кращих у світі історичних повістей, побудована за законами не наукового дослідження, а художнього твору з помітним впливом фольклору. Немає однак сумнівів у тому, що

історичні заняття Гоголя початку 1830-х років відіграли свою вирішальну роль при її створенні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Каманин И. М. Научные и литературные произведения Гоголя по истории Малороссии. //Памяти Гоголя: Научно-литературный сборник, изданный Историческим обществом Нестора Летописца. — К., 1902. — С. 75-132.
2. Формозов А. А. Первый русский исторический журнал. //Вопросы истории. — 1967. — № 4. — С. 208-212.
3. Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России. — М., 1830. — Ч. I. — С. 108, 109.
4. Гердер И. Г. Идеи к философии истории человечества. — М., 1977. — С. 140-227.
5. Пушкин А. С. Полное собрание сочинений в 16-ти тт. — М., Л., 1949. — Т. XVI. — С. 242, 392.
6. Гишпиус В. В. Гоголь — Л., 1924. — С. 66; Гуминский В. М. «Тарас Бульба» в «Миргороде» и «Арабески». //Гоголь: История и современность. — М., 1985. — С. 240-258.
7. Погодин М. П. Исторические афоризмы. — М., 1836. — С. 12.
8. Полевой Н. А. История русского народа. — М., 1829. — Т. 1. — С. 4-8.
9. Соловьев С. М. История России с древнейших времен. — М., 1960. — Кн. 1. — С. 60-78.
10. Логвин Г. Н. По Україні: Стародавні мистецькі пам'ятки. — К., 1968. — С. 423.

Інститут археології Російської АН (Москва)
16.09.93.

© ХАНКО В. М.

СЛАСТЬОНОВА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ КОЗАЦЬКОЇ ТЕМИ

Графіка у творчій біографії Опанаса Сластьона (1855-1933) займала поважну роль і увиходить вагомою частиною в його спадщину поряд з професійним малярством, дослідженням народних дум, написанням статей про Тараса Шевченка і мистецьке життя початку ХХ ст., зайняттям етнографією, проектуванням шкільних і кооперативних будинків для містечок і сіл. Деякі аспекти Сластьонової графіки вже знайшли своє часткове наукове узагальнення в українському мистецтвознавстві. Маємо на увазі: портретну галерею українських кобзарів (видано окремим альбомом)¹, політично-сатиричні аркуші періоду революції 1905-1907 років², шевченківську тематику³. Це вагомі складові частини графічної спадщини мистця, але ж лишається ще величезний масив його робіт. Тут не одна сотня станкових творів, ілюстрацій до історичних праць Дмитра Яворницького, творів українського красного письменства, безліч книжкових і газетних прикрас, ескізів, начерків, проектних рішень і підготовчих робіт до малярських, декоративно-вжиткових та архітектурних праць, різного роду чисто етнографічного характеру замальовок⁴.

Молодість і становлення О. Сластьона-мистця припала на 70-80-ті роки ХІХ ст., коли він навчався в імператорській Академії мистецтв у Санкт-Петербурзі. Тоді «йшов неспинний гучний штурм усього псевдокласичного та дворянсько-кріпацького фронту; блискучі, талановито кинуті, нові, нечувані гасла непримиренних новаторів із величезним захватом ловила академічна молодь, бо ті гасла були не безмістовні, а суворо ідейні, що якраз відповідали вимогам часу. Віднині мистецтво визнавалось не за порожню забаву; ні, воно було покликано, так же як і слово, служити народові, плекати його ідеали, бути виразником його незчисленних нужд і горя... І всі, хто мав якусь змогу і рішучість, ішли в народ, придивлялись до його побуту, сумлінно вивчали його й несли, на їхню думку, те світло, ту революційну акцію, яка потрібна була в той час народові»⁵.

Наведені Сластьонові слова підтверджують його прихильність до народницької ідеології, основним гаслом якої було — «лицем до народу». Народництво відкрило мовну та етнічну єдність всіх українських земель, а це було передумовою культурної, а згодом політичної свідомості модерного українства початку ХХ ст. Народництво часів молодості О. Сластьона мало позитивістський характер, заступивши місце романтичного, що його сповідували члени Кирило-Мефодіївського братства 1840-х рр.

Найтиповішими репрезентантами народництва у мистецтві, що шукали зв'язки з українською національною традицією, були О. Сластьон та його товариші по навчанню в Академії мистецтв: графік П. Мартинович, маляри-артисти С. Васильківський, П. Левченко, К. Крижицький, М. Самокиша. Молодих академістів цікавило народне життя, що так буяло навкруги.

Головна тема мистецтва О. Сластьона — історія, життя й побут рідного народу. Найповніше вона відтворена у графіці. В історичному аспекті значну увагу мистець приділяв козацтву. Козацька тематика знайшла своє відображення в ілюстраціях до літературних творів Т. Шевченка, Д. Мордовця, історичних досліджень Д. Яворницького, альбомі, присвяченому українській старовині і, зокрема, козацькій.

Пристаючи до ілюстративного циклу поеми «Гайдамаки» Т. Шевченка, художник вже був ознайомлений з тими давніми книжковими раритетами, що зберігалися в бібліотечі Академії мистецтв. Там була сила-силена старовинних альбомів і книжок ХVІІ і ХVІІІ ст. В Ермітажі схоронялися давні гравюри, картини, старі акварелі, присвячені історії України. О. Сластьон згадував, що «більш для годиться, треба було звернутись до В. Б. Антоновича та М. І. Костомарова, щоби вони дали мені якісь художні матеріали та вказівки. Отже на моє превеличезне диво ні від того, ні від другого я нічого нового, корисного для себе не добув... Таким чином, ні єдиною рисочкою не скористувався із указівок наших істориків, але — треба сказати правду — коли я приїхав у Київ, щоб зняти фотографії з прекрасної збірки укр. старовини, що була у В. Б. Антоновича і чуть не два тижні її знімав, то в той час познайомився, здається через Горленка, з Ол. Матв. Лазаревським, я змінив свої думки щодо знання художніх матеріалів у деяких наших істориків.

Ол. Матв. з цього боку був справді знаючий; у його я зняв тоді, крім різних старовинних портретів, перші зображення укр. козаків з книги польського історика Грондські де Гронді 1676 року, я бачив і багато дечого іншого, як напр., багато укр. матеріалів з польських журналів, як «Атенеум», «Тигоднік», тощо, а його власноручна збірка «Україніка», що складалася з багатьох томів великого розміру, прямо здивувала мене своїм багатством і різноманітністю. Так отаки-то були підготування до ілюстрування «Гайдамаків»⁶.

Книжка, на титулі якої зазначено «Т. Г. Шевченко. Кобзарь. Гайдамаки» вийшла у світ наприкінці 1885 року (хоч проставлено 1886 рік) у петербурзькій друкарні А. С. Суворіна⁷.

Видання великоформатного альбому, присвяченого українській темі в тодішніх умовах придушення імперсько-поліцейською машиною українського слова і всього українства, було явищем незвичним. Тому поема «Гайдамаки» з двома паралельними текстами — рідною і московською мовами, супровідними мистецькими ілюстраціями, виданими на прекрасному папері і віддрукованими в найкращому фото-хімікографічному ател'є Європи — Ангерера і Гешля в Відні, викликала захоплення і позитивний резонанс серед української громадськості. Тодішній популярний письменник Данило Мордовець /Мордовцев/ напередодні виходу поеми зазначав, що вона «займе почесне місце серед кращих художніх видань, що з'являлися коли-небудь в Росії»⁸. В іншому газетному матеріалі зазначалось, що О. Сластьон точно дотримувався тексту в відтворенні українських типів і побутових сцен»⁹.

Розмірковуючи над нелегкою долею українського мистецтва в Російській імперії, мистецтвознавець Василь Горленко писав, що на теми з історії України видруковано обмаль: старі малюнки Т. Шевченка, ефектні начерки Микешина, декілька народніх типів Мартіновича, дві-три роботи Трутовського. І ставить питання: «А де альбоми історичних пам'яток і місцевостей, рисунки старих костюмів, начиння, де відтворено він'єтки й орнаменти з старих книжок і рукописів, старовинних іконостасів, різьблення, рисунки тканин, вбрання, всіх цих багаточисленних предметів, від великого до малого, до якої-небудь писанки, в яких відбито народний смак, винахідливість і оригінальність? Їх нема!». І продовжує: «Із всього мовленого повстає повна занедбаність малоросійської художньої

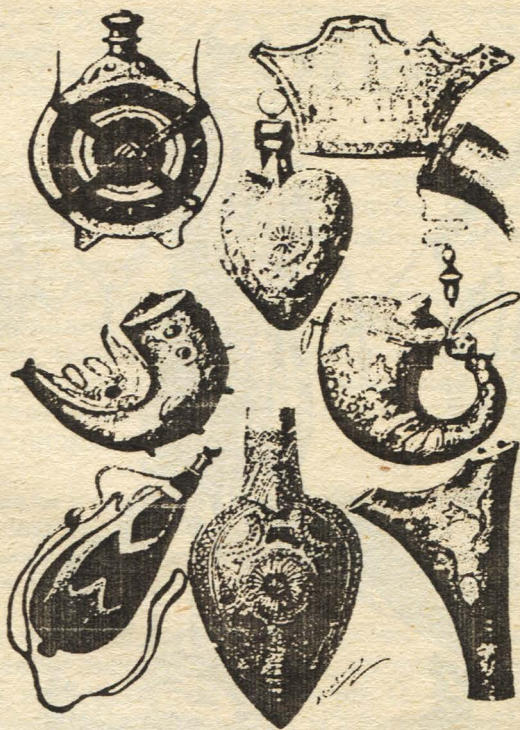

Мал. 1.

Сластьон О. Виступ гайдамаків.
Ілюстрація до поеми «Гайдамаки»
Т. Шевченка. 1885.

Мал. 2.

Сластьон О. Запорозькі порохівниці зібрання О. Поля. Ілюстрація до «Історії запорозьких козаків» Д. Яворницького. 1892.

ниви. В спробі проілюструвати історичну українську поему п. Сластьон є чи піонером»¹⁰.

Даючи огляд графічних композицій мистця, В. Горленко із захопленням наводить уривок з опису гайдамак, що нам лишив старосвітський оповідач: «Попереду йде отаман на буланім коні, у кармазині. Шапка на ньому сива, чоботи сап'янці, пояс шальовий, за поясом пістолі, при боку шабля. Ото ж був сам Максим Залізняк. Не старий ще чоловік, літ, може сорока, а може й більше; на вид повний, кругловидний, вродю хороший, на зріст невеличкий та плечистий. Уси русяві, невеличкі, за вухом оселедець. А за ним усе по два, усе по два, з ратищами, і у передніх пар, може у трьох, ратища з корогвами двійчатими...»¹¹.

Мал. 3.

Сластьон О. Прапори, бунчук, литаври в Катеринодарі. Ілюстрація до «Історії запорозьких козаків» Д. Яворницького. 1892.

І резюмуючи, В. Горленко радить молодій генерації кинути «викривально-анекдотичний напрямок, яке прийняло у нас сучасне малярство», маючи на увазі передвижництво, і повернутись обличчям до свого народу і його духовних надбань, створених Шевченком, Котляревським і Гоголем¹².

Іван Франко зі Львова так стисло охарактеризував ілюстрації талановитого молодого графіка: «Не вдаючись в оцінку рисунків скажемо коротко, що роблять вони дуже корисне враження, а деякі битові картини (в котрих п. Сластьон сильніший, ніж в історичних) дуже ярко вбиваються в пам'ять,— що назвемо ту тільки гарну ілюстрацію до слів поеми:

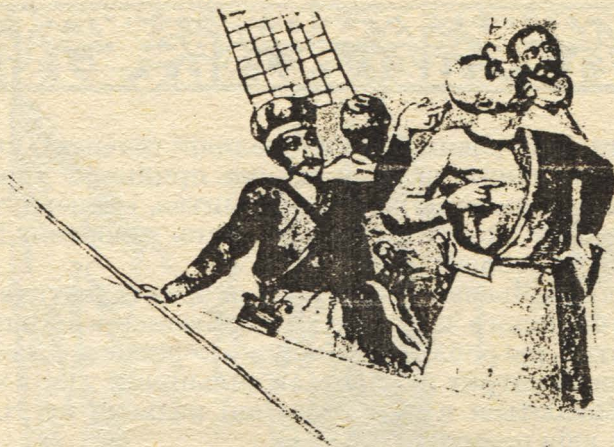
*Бувало в неділю, закривши мінею
По чарці з сусідом випивши тієї,
Батько віда просить, щоб що розкаже
Про Коліївщину, як колись бувало»¹³.*

Тут мається на увазі велика сторінкова ілюстрація до епілогу поеми. Через піввіку львівський вчений, історик мистецтва Михайло Драган, даючи огляд творчої біографії О. Сластьона, відзначив широку популярність ілюстрованих «Гайдамаків» і передусім двох класичних композицій «Стріча Яреми з Оксаною» і «Гайдамаки з кобзарем»¹⁴. Сучасниця М. Драгана мистецтвознавець Аделаїда Артюхова визначила, що О. Сластьону краще вдалися побутові сцени, ніж історичні, останні надто театральні¹⁵.

Але незважаючи на такі об'єктивні присуди щодо Сластьонової праці до поеми «Гайдамаки» Т. Шевченка, графічні роботи були популярні й набули поширення в народі. Їх радо включали в ілюстраційні додатки до своїх поважних досліджень з історії України видатні наші історики й популяризатори, з-поміж яких, М. Грушевський, М. Аркас, редактори періодичних видань, видавці багатьох ілюстрованих книжок та альбомів.

Епічний розмах народного повстання 1768 року на Правобережній Україні проти польської шляхти, відомого в історії як Коліївщина, найкраще виявлено мистцем в графічних аркушах до першого розділу поеми (вихід повстанців, гайдамаки на марші), «Інтродукція» (козацькі послы у Варшаві); «Свято в Чигирині» (повстанці на відпочинку, «Кобзар», козаки на марші), «Червоний бен-

Мал. 4.

Сластьон О. Запорозьці з прапора в Ермітажі. Ілюстрація до «Історії запорозьких козаків» Д. Яворницького. 1892.

Мал. 6.

Сластьон О. Запорозькі кораблі за Ровинським і Бопланом. Ілюстрація до «Історії запорозьких козаків» Д. Яворницького. 1892.

кет» (запис Яреми до війська, військо на марші), «Гупалівщина» (повстанці проходять через спалені села), «Гонта в Умані» (руйнування костьолу). В аркушах із зображенням повсталого люду графік вдало використовує романтичні краєвиди з місячним сяйвом, протиставляючи плями світла й тіні, чітко окреслені абриси озброєних гайдамак і козаків на передньому плані й узагальнені маси

повстанців на другому плані. Багатофігурні композиції немов наповнені динамікою народу, котрий бореться за волю і людську гідність, і вони справляють позитивне враження на людей, закоханих у минуле рідного народу.

Саме на час інтенсивної праці над ілюструванням шевченкових «Гайдамак» О. Сластьон познайомився зі своїм однолітком, завзятим дослідником і патріотом Запоріжжя Дмитром Яворницьким.

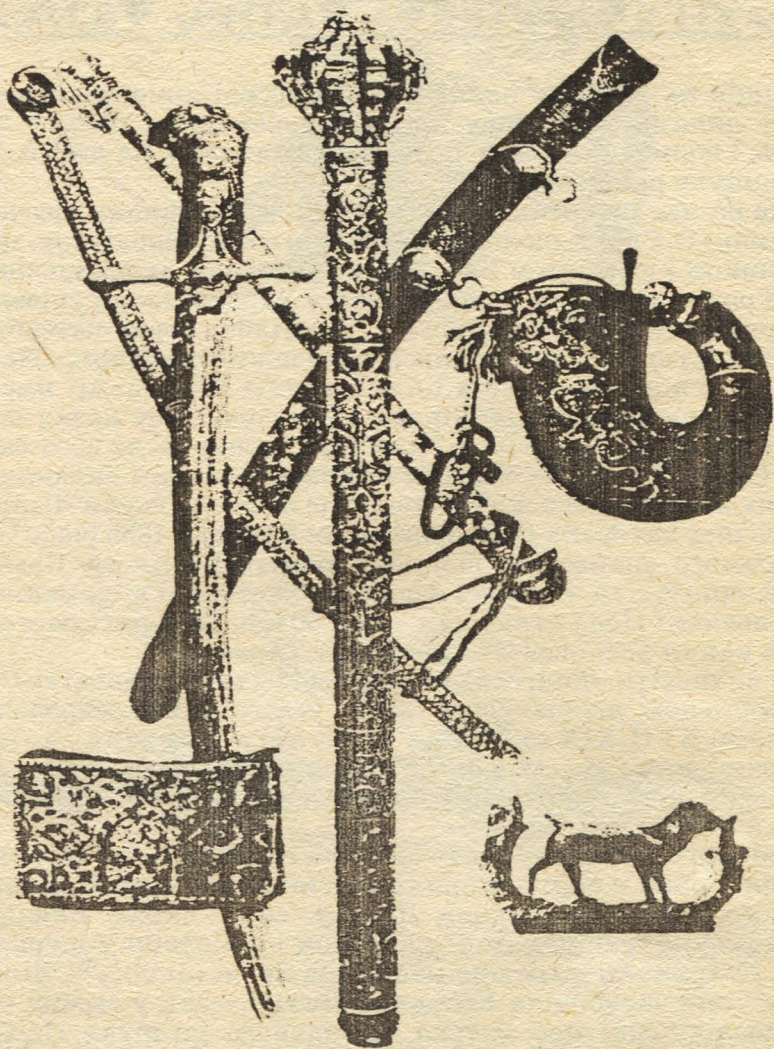
1885 року, гнаний за «сепаратизм» з Харківського університету, він переїжджає до Петербурга¹⁶. Вірогідно, через петербурзьких українців історик познайомився з молодим графіком. Сластьон у листі до свого товариша по навчанню в Академії мистецтв П. Мартиновича писав 1888 року: «Три года тому назад я їздив з Еварницьким на Запорожье, то й там познимав де чого багатенько...»¹⁷. Саме ця поїздка і праця над ілюстрованим виданням зблизила цих людей на все життя. Вступне слово до поеми «Гайдамаки» Т. Шевченка датоване Д. Яворницьким 8 грудня 1885 року¹⁸. У листі до близького знайомого, відомого етнографа Якова Новицького, історик запитує: «А чи бачив издание Сластена «Гайдамаки» з моим предисловием? Цена страшная — 5 р. 50 коп. (а через Сластена 4 р.), но зато какаья роскошь! Это монумент Тарасови!»¹⁹.

Так би мовити, «капітальне» бібліофільське знайомство Сластьона з рідкісною літературою (перш усього західноєвропейськими виданнями XVII–XIX ст.) щодо минулого України, поїздки з Д. Яворницьким і участь з ним в археологічних розкопках, численні замальовки, фотографування — та основа, завдяки якій графік міг багато й плідно працювати.

Хронологічно наступною за ілюструванням «Гайдамаків» з історичної ниви є портрет приятеля гетьмана Івана Мазепи стародубського войта Спиридона Ширая, сина Якова. Виконаний у літографській техніці самим майстром і вміщений у журналі «Киевская Старина» портрет не має ініціалів, ні підпису²⁰. Що це твір О. Сластьона засвідчила Катерина Лазаревська у своєму ґрунтовному дослідженні про батька, визначного історика Олександра Лазаревського²¹.

Співробітництво друзів на ґрунті українознавства виявилось у таких поважних за характером історичних працях Д. Яворницького, як «Запорожье в остатках старины и преданиях народа» (СПб., 1888, в 2 томах), «История села Фелеевки-Садовой Херсонской

Мал. 5.

Сластьон О. Пернач, шабля, порохівниця, два кресала, нагайка. Ілюстрація до «Історії запорозьких козаків» Д. Яворницького. 1892.

губернии и уезда» (СПб., 1892), «История запорожских козаков» (СПб., 1892, 1895, в 2 томах), до яких мистець виконав свої графічно достовірні, документальні за суттю малюнки. До першої монографії графік нарисував надмогильні пам'ятки І. Сіркові та О. Гладкому, зображення гармат, запорозьких чайок і галер (награвірував майстровитий і плодови́тий петербуржець Г. І. Грач'ов).

14 ілюстрацій до історії села Фаліївки-Садової на Херсонщині відтворюють портрет їх власника-дідича, будинок, церкву, родинне кладовище, околиці з річкою Інгулець, археологічні знахідки, розкопані людські кістяки, схематичні зображення могили «Подорожньої Великої». Ілюстраційна продукція до книжки, виданої коштом нащадка грецького роду Комстадіуса, не позначена мистецьким замілюванням їх виконавця-графіка.

Зовсім в іншому ключі створені композиції до «Історії запорозьких козаків» Д. Яворницького. Сластьон їх творив не лише як мистець, а й з відповідальністю й почуттям потрібного обов'язку. Тому-то цей ілюстрований цикл «позначений» притягальною силою і викликає естетичне захоплення читачів і шанувальників козацької давнини.

Три аркуші мають підписи О. Сластьона — «Запорозькі гармати, мортири і ядра зібрання О. М. Поля», «Запорозькі порохівниці зібрання О. М. Поля» і «Запорозькі кораблі за Ровинським і Бопланом». За графічно-стилістичними ознаками йому належать також ілюстрації: «Церковні місця, хрест Микитинської січової церкви, пам'ятник Гладкому», «Прапори, бунчук, литаври в Катеринодарі», «Булави і перначі в Катеринодарі», «Запорозьці з прапора в Ермітажі», «Пернач, шабля, порохівниця, два кресала, нагайка», «Якірці, списи, стремена, люльки зібрання О. М. Поля». Вірогідно, що мистцю прийшлося виконати і таблиці із зображенням печаток, мапу та інші графічно-креслярські роботи. Висока графічна влучка, майстерне виконання, здобуті в Академії мистецтв, відчуюються в класичних за композиціями аркушах, де відтворено козацькі речі, перш з усього бойового спорядження, зібрані шанувальником старожитностей Олександром Полем і ті, що зберігалися на Кубані, в Катеринодарі.

Основою для ілюстрацій послужили не лише речі названих зібрань, а й зображення козаків, їх побуту, репродуковані у рідкісних книжкових виданнях. Мешкаючи у Петербурзі, О. Сластьон

Мал. 7.

Сластьон О. Отаман веде козаків у морський похід. Ілюстрація до поеми «Козаки і море» Д. Мордовця. 1897.

добре знав ті історичні й культурні цінності свого народу, що зберігалися в Ермітажі. Нижче наводимо уривок з листа 1888 року до Мартиновича про козацькі прапори: «Ось тобі ще одна новинка дуже цікава: в Ермітажі найшлося штук 12-14 знамен запорожських, а між ними одно Главне військове справлене самими запорожцями «коштом піхоти того ж війська» — як там сказано. На тому знамені намальовано галера, а на тій галері їдуть запорожці і побачили у небі Бога, котор[ий] їх благословляє. Кошовий показує усе му товариству, а ті уже усяко виражають свою радість. Корогва пошти сажень завбільшки, а галера намальована ростом арщ[ина] на півтора. У сего товариства 23 душі по костюмам і то вещь така — то ній й ціни нема, з другого боку ті й корогви намальовани арматури. У нас з Еварницьким велика спірка йде за ту корогву: він дума то вона зроблена уже після руйнування Січі й ось почому, на корогві написано так: «Сіє знамя войска Запорожского низового сооружено за еє императорского величества коштом»²².

Саме фрагмент з цього прапора і змальований графіком до «Історії» Д. Яворницького. В українській науковій літературі названі прапори вперше описав мистецтвознавець М. Макаренко²³, а повний текст його публікації навіть ввів до своєї повісті сучасний письменник Павло Загребельний²⁴.

Праця історика й графіка над дослідженнями, пов'язаними з історією козаччини, зблизила їх. Вони впродовж всього свого життя зберігали теплі, сердечні й товариські стосунки. Про це свідчить значна за обсягом кількість листів О. Сластьона до Д. Яворницького. Мешкаючи у Петербурзі, мистець оповідає не лише про своє життя, творчі зацікавлення й роботи, службу в технічному комітеті Военного міністерства, а й виконує різні доручення друга-історика. Так він турбується, щоб український скульптор Ф. Балавенський виготовив відливки невеликих погрудь Тараса Шевченка й у жовтні 1899 року відправляє їх²⁵.

З переїздом 1900 року до Миргорода О. Сластьон ділиться своїми педагогічними, творчими й громадськими справами, а також службовими прикрощами й негараздами, викликаними шовіністичними діями директора Миргородської художньо-промислової школи. Водночас О. Сластьон усвідомлює свою місію. Досить промовисте таке твердження: «Я, здається, уже писав тобі, що їхавши сюди, я радів тому, що приложу свій труд і спеціальні відомості на рідному

Мал. 8.

Сластьон О. Козак-бандурист.
Люстрація до поеми «Козаки і море»
Д. Мордовця. 1897.

полі, що буду робить симпатичне мені й культурне діло — відродження занепаłego нашого искусства, що життя моє через се стало відповідальніше ідеалу освіченої людини, яка робить для свого рідного краю»²⁶.

Знаний художник радить як краще зробити, щоб пройшов XIII Археологічний з'їзд у Катеринославі. Він пропонує представити «на великих картонах (у ватманський аркуш паперу) типічних українських церков, кожному по 10 примірників і щоб вони були розмальовані аквереллю. Така серія дуже закрасить собою стіни твоєї виставки і буде новинкою, якої ще не бувало на наших з'їздах. Поки що у мене робиться три картона, бо на таку велику працю треба багато часу і через те робиться вона уривками. Крім того, наклею ще на такеї ж великі картони свої малюнки з видання «Южно-русская старина»²⁷.

На прохання Д. Яворницького О. Сластьон замовив пошити жупан запорозький з червоного сукна і візерунчасті плахти у найталановитішої ткалі Полтавщини, завідуючої Олефіріївської земської ткацької майстерні Людмили Середини-Сабатиної²⁸. Історик одержав виготовлене вбрання через свого приятеля, дідича Петра Малинки з містечка Сорочинці на Миргородщині.

Поряд з листами дружніми, написаними лірично-сердечним тоном, є й ділові. Приміром, 1928 року О. Сластьон пропонує: «з книги Георгі 1792 р., там же Чорноморець з чуприною обидві акварелі зроблені у 1792 р. з натури художником Корнеєвим. Оці 4 акварелі та й ще дещо знайдеться, слід би було зробити тобі у величеньких (1 метр заввишки) копіях олійними красками... я тобі се совітую, бо тут єсть дуже добрий маляр Хітько, то він би за зиму зробив би тобі штук 6-8 таких картин, отоді б у тебе була єдина колекція малюнків запорожців, зроблених з натури! Під моїм доглядом він уже робить дещо для нашого Миргородського музею, під моїм доглядом зробив би він і для твого музею. Бере він за таку велику фігуру по 25 крб., значить всі малюнки — 125 руб. Хиба ж це не даром?»²⁹

Але повернемося до петербурзького життя нашого майстра. 1880-1890-ті рр. були наповнені для нього мандрями по Україні, він відвідує музейні збірки шанувальників старовини В. Антоновича, О. Лазаревського, В. Тарнавського, О. Поля. Його олівець й пензель невтомно малював все, що мало відношення, було зроблене чи збудоване руками козаків-лицарів: зброю, булави й перначі, срібну

чашу Івана Сірка, прапори й корогви, вбрання, орнаментовані культові й побутові речі, трибанні церкви й дзвінниці, монастирі, в яких перебували діячі козаччини й гайдамаччини, кам'яниці й будинки під гонтом чи бляхою гетьманів, козацької старшини, заможних козаків. Роки проживання в Петербурзі для Сластьонової творчості визначається двома значними за обсягами графічними циклами. Вище вже йшлося про ілюстрації до «Гайдамаків» Т. Шевченка як про вагомий внесок до мистецької скарбниці нашого народу. Друга графічна праця — альбом «Старовина українська і запорозька» унікальна перш усього з історико-документального погляду, бо ілюстративно точно відтворювала реалії минулого.

Спочатку О. Сластьон задумав видати альбом із зразками українського вбрання, а потім плани змінилися. Про це він писав до П. Мартиновича: «Уже скільки літ мене мучила думка, що якби все те до купи звести, сірич надрукува[ти], багато я кой чого й говорив про се, та діло не клеїлось, аж оце тепер хіба то буде. Думав я хоч одні костюми напечатать, так наприклад, як альбом Матейка... Коли се десь видно самі запорожчики Бога упрохали, згодивсь один чоловік. Міні 2000 позичив на се діло — тоді я вже годі на одних костюмах, а й далі думка... Ось як буде. Зимом сего года вийде первый выпуск мого збірника, називається він «Южнорусская старина». Літом я кой-то робитиму для его... буде в тому випуску 5 відділів. 1^й — портрети, 2^й — архітектура, 3^й — утварь, 4^й — оружје, 5^й — костюми. Одним словом усе те то має яку-небудь ціну історії, буде поміщатися у збірниках. Щоб не умерти на первим випуску придумали таке діло: пан Горленко й інші будуть вербувати підписчиків — не меньше, як 300 душ, кожний дає 4 карбованці, т. є. ціну екземпляра, котор[ий] буде у продаж і по 5 карб. Як набереться те число, то зимою первый выпуск буде»³⁰.

У наступному листі О. Сластьон запрошує товариша, котрий мешкав у Костянтинограді, до співпраці: «Як то у тебе є що-небудь, що має історичний інтерес, то, будь ласка, намалюй або просто пером, або французьким карандашом та й пришли з приписом, що воно таке і відкіля узято»³¹. Через рік просить надіслати гравірований портрет гетьмана І. Мазепи³².

О. Сластьон затратив багато часу на підготовку видання, потім на саме малювання композицій. Оскільки замовляти виготовлення

їх у техніці літографії було вельми накладно для майстра, то прийшлося виконувати самому. На це він затратив півтора року.

Тематика великого за розмірами «ін фоліо» історичного альбому включала портрети гетьманів України, визначні пам'ятки архітектури, типи козаків і представників різних прошарків доби Гетьманщини, зразки матеріальної та духовної культури. Були відтворені гетьмани Богдан Хмельницький і син Юрій, Іван Мазепа (три, один з них і фрагмент зі «Слави Мазепа» — гравюри відомого українського графіка І. Мигури за 1705 рік), стародубський воїт Степан Ширай, син приятеля Мазепа. Найбільше уваги О. Сластьон приділив костюмам. Взірцями служили давні французькі і польські видання, українська графіка доби барокко. З-поміж них: козаки і комлік з книги поляка Грандські де Гронді за 1676 рік, шляхтянка з Київщини, котра кидає квіти перед Катериною II, дівчата купецького і міщанського станів за акварелями англійського мистця XVIII ст. Гатфільда, запорозька старшина з паризької книжки за 1692 рік, український козак XVIII ст. за французьким художником Норблемом де ля Гурденом, костюми спудеїв Київсько-Могилянсько-Мазепинської Академії з тезису Рафаїла Заборовського 1739 року — один спудеїв тримає хартію з латинським текстом, другий — грецьким, третій — єврейським; зображення помешкання київських спудеїв, а також старовинні костюми козаків і міщан містечка Вереміївка на Полтавщині. Архітектурі присвячено 10 таблиць, з них — 5 церковній і 5 — цивільній. Серед них — Покровська церква у Ромнах, збудована на кошти останнього кошового Запорозької Січі Петра Калнишевського, Троїцька церква в Любечі XVI ст., запорозький собор у Новоселиці (названої Новомосковським), Академія при Братському монастирі в Києві, кам'яниця Полуботка в Любечі, Мазепа — в Чернігові³³. Зі зразків матеріальної культури і мистецтва зображено: козацький прапор XVIII ст., заставки, літери і прикраси з рукописного ірмолюя XVII ст., вишивання кольоровими нитками з Покровської церкви в Ромнах³⁴.

Всього в альбомі нараховувалося 25 літографованих таблиць. Повного переліку таблиць на сьогодні ми не маємо.

Ті сподівання, що мав О. Сластьон щодо альбому, які він висловив у листі до П. Мартиновича, не справдилися. Мистця переслідували одні розчарування, гіркі невдачі й горе. Надрукований наклад альбому лежав у петербурзькій друкарні Рашкова, що містилася на

першій лінії Василівського острова. Не маючи грошей, і через цензурні утиски, український художник не зміг вчасно викупити примірники. Вони довгий час лежали у підвальному складі й осіння повінь 1895 року залила помешкання — і так загинуло 480 примірників³⁵.

Але О. Сластьон надіявся довести свою справу до кінця, тобто ще раз видати альбом. 1901 року в листі до П. Мартиновича досить оптимістично писав: «Діло ось у чім — я видаю историческо-археологический альбом, що зветься «Южно-русская старина». Уже він надрукований, і тепер я сижу тільки за текстом. То у сему альбомі, між іншими малюнками буде аж три портрети Мазепи, а між сими портретами і той, з якого ти колись робив копію для Прахова. Тепер пригадаю тобі, що той портрет ти добув у академічній бібліотеці,... Так на тому портреті, як на двох других, були поля, а на тих полях були підписи по-польськи і мішаною латиною. Так ти обрізав поля і чи кинув їх — чи може і зберіг? Якщо зберіг, то зділай мені велику милість або пришли їх усі три мені, або хоч зроби, тобто спиши точну копію, от слова до слова, се мені до сліз треба! Собственно самі гравюри не така велика рідкість, отже бачиш і я у одного добродія знов таки найшов того Мазепу і зняв его, а найдорожче те, що у тих підписах може є яке-небудь указаніє або що, натої чи інший факт, на автора гравюри і т. д.

У мене самого зібралася ціла колекція старовинних гравюр українських і я як тільки іпользую їх усі, так і подарую або у Чернігів, куди я вже й так дещо подарував, або в Київ. Іпользовать же свої гравюри можу у других моїх випусках «Южно-русской старины», котру, як Бог поможе, хотів би випускати щороку або й через рік. Матеріалів є дуже багато»³⁶.

На четвертому році свого життя в Миргороді, 1903 року, О. Сластьон висловлюється Д. Яворницькому: «ти знаєш, що я більше 20 літ як цікавлюсь южно-русским искусством і орнаментикою, що зібрав масу матеріалів і надрукував випуск «Южно-[русская] старина», що він не випущений у світ — се велика шкода, але ж сидя у Миргороді, не можна добути самої пустої справки... Учені як пр[офесор] Антонович, пр[офесор] Грушевський, О. І. Левицький, Горленко і другі, які бачили сей випуск, кажуть, що він буде вклад у науку — факт той, що мене считают дещо знающим по южн[о]-[рус-

скому] искусству, інако б не обертались до мене художники, як Репин, Позен, Пимоненко, Селезнев і інші за всякими справками»³⁷.

Наступного, 1904, року О. Сластьон звідомляє свого кореспондента, що готує до друку альбом з української старовини: «Альбом той непременно вийде перед Екат[еринославським] з'їздом, хотілось би щоб він, яко видання чисто археологічне, навіть продавався при з'їзді, як на ділі було на харківськ[ому] з'їзді»³⁸.

З цих активних заходів щодо видання історичного альбому в О. Сластьона нічого не вийшло. Так-що багаторічні зусилля художника-патріота не дали доброго результату. На руках у нього лишився макулатурний примірник (з альбому за 1894 рік) з підписами, а другий — без підписів. Про це стисло подає у статті миргородський журналіст Григорій Рогозівський, якому про це міг розповісти сам мистець³⁹.

1930 року на прохання професора, історика мистецтва Стефана Таранушенка єдиний, уцілілий примірник альбому автор подарував Українській картинній галереї в Харкові. Зацікавившись цим альбомом, на початку 1980-х рр., ми довідалися про подальшу гірку долю цього графічного унікалу для України.

У передвоєнні та повоєнні роки альбом музейні працівники, байдужі чи ворожі до свого минулого й національних надбань, розірвали, розпорошили й віддали дорогоцінні аркуші в різні установи. Нам вдалося встановити, що з 25 таблиць на сьогодні збереглося лише 16 (2 — у Харківському художньому музеї, 13 — передано в музей архітектури і будівельної техніки колишньої Академії будівництва і архітектури УРСР, 1 — передано 1956 року до Алупкинського палацу-музею)⁴⁰. Якщо бути точним, то лишилось 9 таблиць, бо 7 — повторні відтиски.

Про мистецькі й документальні достоїнства таблиць свідчить те, що окремі з них репродукувалися в солідних працях з історії мистецтв, монографіях. Назвемо: Покровська церква в Ромнах (перенесена до Полтави), Троїцький собор у Новомосковську, полуботківська кам'яниця в Любечі, портрет художника Порфирія Мартиновича в вереміївському вбранні⁴¹. Важливого значення надавали цьому альбому й українські історики. Приміром, Павло Потоцький на засіданні Товариства дослідників української історії, письменства й мови у Ленінграді виступив 9 травня 1924 року з доповіддю «Історична вага альбому літографій з пам'яток української старо-

вини художника Сластьона»⁴² (на жаль, сама доповідь не зберегла-ся).

За розглянутими хронологічно графічними працями О. Сластьона, наступна його робота — ілюстрації до ранньої й єдиної у творчому доробку романіста Данила Мордовця поеми «Козаки і море», що вийшла 1897 року в Петербурзі. Літературний текст доповнено «кількома вдалими малюнками», за висловлюванням українського критика мистецтва В. Горленка⁴³. Конкретно їх п'ять. На відміну від ранніх ілюстрацій до «Гайдамак» Т. Шевченка у композиціях відчутна рука зрілого майстра, ґрунтовно обізнаного з козацьким побутом, військовими звичаями, народним життям і етнографічними особливостями. Напруга надвечірньої пори, коли у затемненому садку світло вихопляє постать головної героїні Галі, яка молиться за свого коханого, що їде в морський похід. Мистець малює її у мелодраматичній позі з заломленими у відчай руками. Довкола зображеної дівчини — суцільна темінь і лише ліворуч вгорі окреслено високі козацькі шапки в мереживі листя. Мінорний підтекст співзвучний з пластикою дівочого образу і тональністю довколишнього краєвиду. В іншому образотворчому ключі вирішені композиції, пов'язані з козаками. Контрастне співставлення великих чорно-білих плям, активна пластика козацького загону на чолі з отаманом, який веде на штурм фортеці гурт козаків у чайці, а довкола-штормові високі морські хвилі. Козаки відтворені графіком у русі, з експресією. Вони дуже різняться від тих загальних мас козацько-гайдамацького війська, зображених О. Сластьоном до поеми «Гайдамаки». І як епілог сприймається козак-бандурист, що сидить на кургані, перебирає струни, а поруч нього вірний товариш — кінь. Тут є щось традиційне від улюблених у народі картин «Козаків-Мамаїв».

Дві ілюстрації, вміщені в поемі Д. Мордовця після сторінок 32 і 92, стали найбільш популярними. На них зображені: отаман веде козаків у морський похід і козак-бандурист. Шевченкознавці й упорядники матеріалів про Т. Шевченка першу роботу відносять як таку, що ілюструє вірш «Іван Підкова»⁴⁴ чи поему «Гамалія»⁴⁵. Твір «Козак-бандурист» історики мистецтва, знавці графічної спадщини України В. Касян і Ю. Турченко трактують і як ілюстрацію до «Думи про смерть козака-бандуриста»⁴⁶. За ними цю помилку повторив музикознавець Андій Гуменюк⁴⁷. Ще 1911 року славетний і молодий

вчений Кость Широцький, немов пророче визначаючи ситуацію на майбутнє з графічними додатками до твору Д. Мордовця, тонко підмітив: «У п. Сластьона є більш-менш підхожі до духу поета елементи, а навіть деякі його композиції (не на Шевченкові теми, суть близькі до картин Шевченка) порівн. «Гамалію» Шевченка й малюнок Сластьона на виходнім листкові до «Козаків і море» Д. Мордовця»⁴⁸.

До ілюстративного ряду робіт на історичну тематику О. Сластьона відносяться також й ілюстрації до поем Т. Шевченка «Невольник» за 1877 р.⁴⁹ і за 1929 р.⁵⁰, «Гамалія» за 1888 р.⁵¹ Крім цього, схороняються в музеях Харкова, Києва й Миргорода начерки, замальовки й композиції із зображенням запорожців, козаків, давніх споруд — козацьких церков, будинків заможних козаків і старшин, види старих полкових міст, приміром, Миргорода XVII ст.

З малярських творів О. Сластьона найбільш відома картина, присвячена козаччині, — «Проводи на Січ» із зібрання Харківського художнього музею. Автори «Історії українського мистецтва» датують полотно 1898 роком⁵², перший біограф О. Сластьона Алік Аббасов — 1889 роком⁵³. Відповідно у путівниках Харківського художнього музею надibuємо на ці два роки написання малярського твору⁵⁴. Між тим сам мистець, коли йшла підготовка до всеукраїнської національної художньої виставки наприкінці 1911 року, писав маляру-артисту Петру Холодному: «Я зараз так страшенно обтяжений ріжною роботою, що маюю для Вашої виставки тільки прихапцем у всяку вільну годиночку; отже, на превеликий жаль, бачу, що мабуть не встигну закінчити свою картину, так якби я того хотів. А до 20 ноября часу так мало зосталось, що певне через всякі несподівані перешкоди я таки не встигну ніяк і в такому разі, розуміється краще вже нічого не пришлю. Мав вже я прислати ще 4-5 невеличких картин.

Та карт[ина], що я маюю, — се історичний жанр — «Проводи на Запоріжжя»⁵⁵.

Композиція художником будується за класичним принципом фриза: в центрі виділено головні дійові особи, до речі, закомпоновані в трикутник, від нього — групи людей. Мати у білій свиті й довгій білій намітці благословляє сина. Поряд біля матері — рідня, за ними, ліворуч — дві селянки біля тину, праворуч — бувалий запорожець із конем. З того, як маляр вирішує композицію, розподіляє маси,

співставляє теплі кольори першого плану, а синюваті-другого і дальніх планів, відчувається його прихильність до академічної науки. Академічні принципи еднаються з реалістичним виписуванням всіх постатей, деталей, ландшафту і краєвиду сільської околиці. Романтична тема, зображена пензлем на полотні, немов перегукується з історичними творами українських письменників Є. Гребінки, П. Куліша.

Крім розглянутого масиву графічної спадщини і малярського твору «Проводи на Січ», О. Сластьон є автором двох статей. У першій з них — «Як роблять пам'ятники» художник-етнограф розповідає про відкриття пам'ятника запорожцям на Тамані⁵⁶. Генерали війська Кубанського замовили його естонському скульптору Амандусу Адамсону, спеціалісту «по женскому голобабію» і він виліпив постать козака у вигляді «русько-малоруського танцюриста», на якому «костюм чудний та тут же запорозького нема нічогісінько». Автор статті обурюється за такий стан, вболіває душею за спотворене і далеке від історичної, етнографічної й мистецької правди. За його словами, на п'єдесталі повинна підноситися постать славного лицаря, кошового отамана Чорноморського козацького війська Антона Головатого. Тут же наводяться й цінні мистецтвознавчі дані про портретні зображення кошового, що є в Петербурзі.

Мистецтвознавчий аспект статті послужив основою для ґрунтовної наукової публікації про портрети Антона Головатого, що з'явилася у національно оформленому журналі «Наше минуле» часів Визвольних змагань українського народу⁵⁷. Дослідник констатує, що йому неодноразово доводилося вислуховувати скарги не лише аматорів від історії, а й від авторитетних кубанських військових про відсутність портрета А. Головатого, під проводом якого запорожці вперше висадилися на Таманському півострові. У своїй доволі просторій публікації О. Сластьон детально розглядає твори російського маляра М. М. Іванова, приятеля А. Головатого — великі акварелі: «Штурм Ізмаїла» (1788), «Смерть Г. О. Потьомкіна в Бесарабії» (1791), на яких на першому плані зображений кошовий, і значний за розмірами малярський портрет Головатого (близько 1792). Зараз останній твір зберігається у Києві, в Державному музеї українського мистецтва. Підводячи підсумки, О. Сластьон зазначає, що незнання зображень своїх славетних предків на прикладі з кубанцями і їх шанованих військових проводирів, призводить до

сумних наслідків. Існують портретні зображення діячів чорноморського козацтва, «їх треба шукати не тільки на тих багатьох картинах, малюнках, акварелях і гравюрах, що полишили нам обидва художники головної картини «Світлішого» [мається на увазі князя Г. О. Потьомкіна-Таврійського — В. Х.], а ще й других, які в немалому числі zostавили по собі закордонні майстри. Про це маються цілком певні відомості: д. Ровинський навіть подає у своєму словарі не тільки назви тих речей, але й їх розміри»⁵⁸. І як присуд звучать мудрі слова українського художника і мистецтвознавця: «Треба не хапатись рішати, а краще добре шукати»⁵⁹.

Над козацькими темами О. Сластьон працював у глуху ніч бездержавності України, як зазначає цю добу поет Євген Маланюк⁶⁰. У другій половині ХІХ ст. надто мало українців зверталось до тем свого історичного минулого. Інтелігентів, що виявляли закоханість до свого національного, до давнини, суворо переслідувало самодержавство, вбачаючи у цьому мало не крамолу для державних устоїв, пропаганду сепаратизму «местных мазепинцев».

Прихильників правдивої історії козаччини в мистецтві було обмаль. Одиниці спорадично зверталися до названої тематики: графіки Лев Жемчужников («Козак іде на Січ», 1887 р.), Іван Іжакевич («Козаки у розвідці», 1898 р., «Спіймали язика», кін. ХІХ ст.), скульптор Леонід Позен («Запорожець у розвідці», 1887 р.), маляри Антон Кандауров («Запорожці викликають ворога на герць», 1894 р.), Георгій Крушевський («Тривога», 1899 р.), картини Пилипа Чирка. Названі роботи мали більше жанрове забарвлення під впливом московського передвижництва, аніж з позицій самосвідомлення й гідності рідного народу. А графічні композиції плодovitого і ремісничого Іжакевича мали присмак «малоросійщини». На відміну від професійних мистців, численні безіменні маляри на території колишньої Гетьманщини (Полтавщини, Чернігівщини, Слобідської України) і Запорозької Січі з великим пієтетом і закоханістю працювали над картинами «Козак-бандурист», «Козак Мамай», «Козаки розважаються» й інші теми з козацького життя. Вони утверджували в народі ідеали нації, плекали й поширювали любов до захисників волі, православної віри і рідної України.

Лише з початком ХХ ст. історична тема, і зокрема, козацька, потроху почала набирати прав громадянства, стала популярна в

професійному образотворчому мистецтві. Свідченням цього є вихід 1900 року коштовного ілюстрованого альбому «Из украинской старины» з акварелями С. Васильківського й рисунками М. Самокиші, монументальні картини-панно С. Васильківського для будинку Полтавського земства (1906-1907 рр.), повноцінні картини М. Івасюка, Ф. Красицького, О. Мурашка, Ф. Чуприненка, М. Самокиші, І. Шульги, своєрідні за поєднанням зображення сцен, слів і нотного супроводу листівки Амвросія Ждахи з Одеси. Напередодні першої світової війни історична тема на Україні мала позиточний ґрунт і перші добротні врожаї.

Серед розмаїття тем графіки й малярства О. Сластьона, козацька тема займає одне з ключових місць. Особливістю її трактування є те, що мистець подає тематичні композиції згідно своїх знань, естетичного замилювання і світовідчування, як народознавець. Його муза не творила героїчних типів історії українського народу, ні психологічно наснажених образів чи сцен минулого життя. Спрямованість робіт О. Сластьона наскрізь романтична і водночас реалістично-побутова, ґрунтована на національній специфічності. Він дивиться на історію козаччини й Гетьманщини зі становища етнографії й фольклору. З глибини душі художник-етнограф кличе споглядачів його творів до любові до свого народу, його славних традицій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Портрети українських кобзарів О. Сластьона /Вступна стаття, примітки і коментарі Ю. Турченка. — К.: Вид-во АН УРСР, 1961.
2. Блюміна І. М. В. В. Різниченко /Велентій/ — художник і поет. — К.: Наук. думка, 1972; Фіголь М. П. Політична сатира в українському мистецтві кінця XIX — початку XX ст.: Короткий нарис. — К.: Мистецтво, 1974; Демченко Е. П. Политическая графика Киева периода революции 1905-1907 гг. — К.: Наук. думка, 1976.
3. Ханко В. Відзначення ювілею О. Г. Сластьона //Нар. творчість та етнографія. — 1981. — № 3 /169/. — трав.-черв. — С. 106-109; Його ж. Щедре гроно таланту //Наука і культура. Україна: Щорічник. — Вип. 20. — К.: АН УРСР, Знання, 1986. — С. 360-365; Його ж. Шевченкіана художника і мистецтвознавця О. Г. Сластьона //Нар. творчість та етнографія. — 1988. — № 2 /210/. — берез.-квіт. — С. 32-41.

4. Частково вони описані у вид.: Опанас Сластьон: Бібліограф. покажчик /Упоряд. В. Ханко. — К., 1988. — С. 12-27.

5. Сластьон. Мартинович: Спогади /Ред. і вступна стаття А. Березинського. — [Х.]: Рух, [1931]. — С. 148.

6. Сластїон О. Як утворились ілюстровані мною «Гайдамаки» Т. Г. Шевченка //Шевченко: річник 2-й. — Б. м.: ДВУ, друк. ім. Петровського, Полтава, 1930. — Окр. відбитка. — Полтава, 1929. — С. 4-5.

7. Ілюстрації та фоторепродукції, виконані самим О. Сластьоном, на сьогодні зберігаються у Державному музеї Т. Шевченка в Києві, Харківському художньому музеї, Алушкінському палаці-музеї і Миргородському краєзнавчому музеї.

8. Мордовцев Д. Новая старая книга //Новости и биржевая газ. — СПб., 1885. — 13/25/ дек. — № 343. — С. 3.

9. Художественное издание //Новое время. — СПб., 1885. — 22 дек. — 1886. — 3 янв. — № 3528. — С. 4.

10. [Горленко В.] Т. Шевченко. Гайдамаки. Изд. иллюстрированное художником А. Г. Сластеном //Киев. Старина. — 1886. — Т. 14. — февраль. — Библиограф. — С. 373. — Підп.: В. Г.-ко.

11. Його ж. Те саме. — С. 374.

12. Його ж. Те саме. — С. 375.

13. [Франко І.] Наближаючийся 25-ті роковини смерті великого кобзаря //Зоря. — м. Львів. — 1886. — ч. 4. — С. 65. — Без підп.

14. Драган Михайло. Опанас Сластьон /1855-1933/ //Мистецтво. — м. Львів. — 1936. — зошит 1. — С. 8.

15. Артюхова А. Виставка ілюстрацій та ілюстрованих видань творів Шевченка //Бібліографічні вісті. — 1930. — № /23/. — С. 132.

16. Дмитро Іванович Яворницький: Вступна стаття І. М. Гапусенка. /Бібліограф. складена І. М. Гапусенком. — К.: Наук. думка, 1969. — С. 6.

17. Лист О. Сластьона до П. Мартиновича від 27 квітня 1888 року //Відділ рукописних фондів Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнології ім. М. Рильського АН України /далі ВРФ ІМФЕ/. — Ф. П-3. — Од. зб. 144. — Арк. 11.

18. Шевченко Т. Г. Кобзарь. Гайдамаки: Изд. иллюстрированное художником А. Г. Сластеном. К малорусскому тексту приложен перевод Н. В. Гербеля. — СПб.: типография А. С. Суворина, 1886. — С. 11.

19. Цит. за вид.: Шубравська М. М. Д. І. Яворницький: Життя, фольклорно-етнографічна діяльність. — К.: Наук. думка, 1972. — С. 44.
20. Киевская старина. — 1887. — Т. 19. — Окт. — перед С. 199.
21. Лазаревська Катерина. О. М. Лазаревський і старе українське мистецтво //Україна: Наук. двохмісячник українознавства. — К., 1927. — Кн. 4. — С. 89.
22. Лист О. Сластьона до П. Мартиновича від 27 квітня 1888 року. — Арк. 11 зв.
23. Макаренко Микола. Запорізькі клейноти в Ермітажі: Корогви //Україна. — 1924. — Кн. 3. — С. 25-38.
24. Загребельний Павло. Ангельська плоть: Повість //Київ. — 1993. — 2. — Лют. — С. 91-104.
25. Лист О. Сластьона до Д. Яворницького від 13 жовтня 1899 року //Архів Дніпропетровського історичного музею ім. Д. Яворницького /далі — Архів ДІМ/.
26. Лист О. Сластьона до Д. Яворницького від 17 лютого 1903 року //Там само.
27. Лист О. Сластьона до Д. Яворницького від 22 травня 1904 р. //Там само.
28. Листи О. Сластьона до Д. Яворницького від 25 жовтня 1903 р., 22 травня 1904 р., 14 грудня 1904 р. //Архів ДІМ.
29. Лист О. Сластьона до Д. Яворницького від 30 листопада 1928 року //Там само.
30. Лист О. Сластьона до П. Мартиновича від 27 квітня 1888 року //ВРФ ІМФЕ. — Ф. П-3. — Од. зб. 144. — Арк. 9 зв. — 10 зв.
31. Лист О. Сластьона до П. Мартиновича від 3 червня 1888 року //Там само. — Арк. 21 зв.
32. Лист О. Сластьона до П. Мартиновича від 10 червня 1890 року //Там само. — Арк. 31-31 зв.
33. Частково реєстр подано у ст.: Лазаревська Катерина. О. М. Лазаревський і старе українське мистецтво. — С. 89.
34. Див. також вид.: Опанас Сластьон: Бібліограф. покажчик. — С. 15.
35. Рогозівський Гр. Художник-громадянин //Культура і побут. — Харків. — 1928. — 11 груд. — № 6. — С. 6; Аббасов А. М. Опанас Сластьон: Життя і творчість. Нарис. — К.: Мистецтво, 1973. — С. 23.

36. Лист О. Сластьона до П. Мартиновича від 18 жовтня 1901 року //ВРФ ІМФЕ. — Ф. 11-3. — Од. зб. 144. — Арк. 46-46 зв.
37. Лист О. Сластьона до Д. Яворницького від 17 лютого 1903 року //Архів ДІМ.
38. Лист О. Сластьона до Д. Яворницького від 22 травня 1904 року //Там само.
39. **Рогозівський Гр.** Художник-громадянин. — С. 6.
40. **Ханко В. М. О. Г. Сластьон і декоративне мистецтво та архітектура.** — С. 39.
41. **Юрченко П. Г.** Дерев'яне зодчество: XVIII-XIX ст. — К.: Вид-во Академії архітектури УРСР, 1949. — Рис. 46; Нариси з історії архітектури Української РСР: Дожовт. період. — К.: Держ. вид-во з будівництва і архітектури УРСР, 1957. — С. 536; Цапенко М. Архитектура Левобережної України XVII-XVIII веков. — М.: Изд-во лит. по строительству, 1967. — С. 98; Всеобщая история архитектуры в 12 томах. — М.: Изд-во лит. по строительству, 1968. — 6. — С. 388; Історія українського мистецтва в шести томах. — К.: Гол. ред. УРЕ, 1968. — Т. 3. — С. 59, 61; Те саме. — К., 1970. — Т. 4. — Кн. 2. — С. 285 /іл. 179/.
42. УАН: Звідомлення Т-ва дослідників укр. історії, письменства та мови у Ленінграді. За перше п'ятиріччя. 1922-1926. К., 1927. — С. 14.
43. [Горленко В.] Д. Мордовець. Козаки и море. Поэма. СПб., 1897 г. // Киев. старина. — 1897. — Т. 59. — Дек. — Библиограф. — С. 94. — Підп. W.
44. Див. такі вид.: **Шевченко Тарас.** Кобзар /Вступна стаття акад. АН УРСР Максима Рильського. — К.: Держлітвидав, 1956. — Після с. 48 /№ 5/; Те саме. — К., 1960. — Після с. 128 /№ 5/; Те саме. — К., 1961. — Після с. 128 /№ 5/; **Шевченко Тарас.** Кобзар: 1814-1964. — К.: Держ. вид-во худож. літ., 1964. — Після с. 128.
45. **Тарас Шевченко: Життя і творчість у портретах, іл., документах** /Упоряд. В. Х. Косян, Д. Ф. Красницький, Г. П. Паламарчук, К. В. Чумак. — К.: Рад. школа, 1960. — С. 89; **Шевченко в образотворчому мистецтві** /Авт. тексту і упоряд. В. Х. Косян, Г. П. Паламарчук, Е. О. Серета, К. В. Чумак. — К.: Мистецтво, 1963. — Іл. 17.
46. **Касіян В., Турченко Ю.** Українська дожовтнева реалістична графіка. — К.: Вид-во АН УРСР, 1961. — С. 109.

47. Гуменюк А. Українські народні музичні інструменти. — К.: Наук. думка, 1967. — С. 71.
48. Широцький Кость. Ілюстратори Т. Шевченка // Рада. — 1911. — 1 июля /14 лип/. — № 147. — С. 2.
49. Фоторепродукція твору з авторським підписом і датою зберігається у фондах Миргородського краєзнавчого музею. Див. вид.: Опанас Георгійович Сластьон /1855- 1933/: Каталог виставки [Авт. вступної статті та упоряд. каталогу В. Ханко]. — Полтава, 1985. — С. 8.
50. Державний музей Т. Г. Шевченка: Каталог фондів. Вип. 1. Живопис, скульптура, графіка. — К.: Мистецтво, 1967. — С. 131. Див. репродукцію: Аббасов А. М. Опанас Сластьон: Життя творчість. Нарис. — С. 63.
51. Державний музей Т. Г. Шевченка: Каталог фондів. — С. 129.
52. Історія українського мистецтва в шести томах. — Т. 4. — Кн. 2. — С. 141 /іл. 59/, с. 143.
53. Аббасов А. М. Опанас Сластьон: Життя і творчість. Нарис. — С. 33, 34 /іл./.
54. Каталог виставки творів О. Г. Сластьона зі збірки [Харківського художнього] музею: До 120-річчя з дня народження художника. — [Харків: Прапор, 1975]. — С. 5 /датовано 1898 р./; Харьковский художественный музей: Путеводитель. — Изд. 2-е доработанное и дополненное. — Харьков: Прапор, 1985. — С. 32 /датовано 1889 р./.
55. Лист О. Сластьона до П. Холодного /без дати/ // Відділ рукописів Центральної наукової бібліотеки АН України ім. В. Вернадського. — І. — № 12357. — Арк. 1-1 зв.
56. [Сластьон О.] Як роблять пам'ятники // Рада. — 1911. — 25 нояб. /8 дек./ — № 266. — С. 2. — Підп. Опішнянський гончар.
57. Сластьон Оп. Портрети Антона Головатого // Наше минуле. — 1918. — Ч. 3. — С. 37-48.
58. Його ж. Те саме. — С. 48.
59. Його ж. Те саме. — С. 48.
60. Маланюк Євген. Нариси з історії нашої культури. — К.: Акціонерне т-во «Обереги», 1992. — С. 59.

Художній музей (Полтава)
20.08.93.

© КАСИМОВА І. А.

ПОЛТАВСЬКА УЧЕНА АРХІВНА КОМІСІЯ І ЗБЕРЕЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК ЦЕРКОВНОЇ АРХІТЕКТУРИ

Пам'ятки історії та культури — своєрідні віхи на шляху історичного розвитку людства, свідчення його матеріального і духовного прогресу — завжди привертали до себе увагу широкого загалу. З давніх-давен беруть початок і перші пам'яткоохоронні заходи. Зокрема, в Росії за Петра I вони здійснюються не лише на приватному, але й на державному рівні. Однак, лише в XIX ст. намітилися суттєві зміни у ставленні державних органів та громадськості до проблем збереження пам'яток минулого.

Саме в XIX ст. створюються урядові та громадські організації, які займалися вивченням і охороною історико-культурної спадщини. Ці завдання частково виконували і губернські учені архівні комісії, створені за ініціативою директора Імператорського Археологічного інституту, відомого археографа М. В. Калачова¹.

Подібна комісія була відкрита 26 жовтня 1903 р. і в Полтаві. Головою її було обрано Полтавського губернатора, але справжнє керівництво здійснював секретар-упорядник справ І. Ф. Павловський.

Слід зазначити, що діяльність губернських учених архівних комісій вже давно привертала увагу дослідників. Свідчення цьому — роботи О. І. Шведової та В. Г. Сарбея², в яких дається загальна картина та оцінка науково-дослідницької та видавничої діяльності як комісій в цілому, так і їх окремих членів. Аналізові археографічних аспектів діяльності Чернігівської та Полтавської учених архівних комісій присвячена кандидатська дисертація Н. В. Бржостовської³. Привертає до себе увагу і стаття В. П. Макаріхіна, в якій діяльність губернських учених архівних комісій розглядається в контексті розвитку суспільно-історичної думки в Росії в кінці XIX — на початку XX ст.⁴

Матеріали про Полтавську учену архівну комісію (далі — ПУАК) знаходимо в записці В. О. Щепотьєва⁵ та краєзнавчих дослідженнях А. М. Аббасова⁶. Зокрема, А. М. Аббасов дає загальну оцінку вкладу Полтавської ученої архівної комісії в розвиток історичного

краєзнавства, аналізує форми і напрямки дослідницької діяльності ПУАК, підкреслюючи вагомість і значимість наукового доробку лідера комісії І. Ф. Павловського.

Окремі напрямки наукових досліджень членів ПУАК знайшли відображення в статтях В. Н. Жук⁷, Д. С. Кириліна⁸, О. Б. Супруненка, І. М. Кулатової⁹ та інших авторів. Нарешті нещодавно побачила світ підготовлена О. Б. Супруненком робота, в якій були відображені основні етапи та напрямки не лише наукової, а й суспільної та просвітницької діяльності ПУАК¹⁰.

Разом з тим до сьогодні увага дослідників зосереджувалася переважно на археографічній, науковій та публікаторській діяльності учених архівних комісій, Полтавської в тому числі. Пам'яткоохоронні аспекти роботи комісії, зокрема заходи по збереженню пам'яток культової архітектури, розглядалися лише побіжно. Не стала предметом спеціального дослідження і проблема ролі комісій у вивченні визначних культових архітектурних споруд. Тому саме на цих напрямках діяльності ПУАК і зосереджується основна увага.

Слід зазначити, що дослідження і охоронна пам'яток культового призначення цілком логічно були пов'язані з основним завданням ПУАК, яке, за визначенням її членів, полягало у вивченні минулого Полтавщини, головним чином, у виявленні відповідних архівних матеріалів в приватних і державних сховищах¹¹. Пам'ятки ж культової архітектури, часто унікальні творіння зодчих, були не лише німими свідками важливих історичних подій, а й зберігали документи про різні історичні епохи та їх діячів.

Цілком закономірно і те, що увагу членів ПУАК привернули перш за все культові пам'ятки, пов'язані з історією Полтавської битви 1709 р., яка стала поворотною віхою у стосунках російського царизму з гетьманською Україною. Так, на засіданні ПУАК, що відбулося 25 квітня 1904 р., розглядалося питання про обставини будівництва храму-пам'ятника на Шведській могилі. До того часу вважалося, що храм був збудований на кошти І. С. Судієнка, пожертвовані ним з цією метою за його духовним заповітом. Однак, І. Ф. Павловському в архіві Полтавського губернського правління вдалося відшукати оригінал заповіту І. С. Судієнка, датований 1808 р., де не йдеться про пожертву коштів на просвітницькі цілі взагалі і будівництво храму зокрема. В рефераті «К истории Шведской могилы.

И. С. Судиенко и его духовное завещание», зачитаному І. Ф. Павловським, переконливо доводилося, що кошти на будівництво Сампсоніївського храму були виділені І. С. Судієнком після складення ним духовного заповіту. Тут з'ясовувалися і мотиви, які обумовили це рішення. Повідомлення І. Ф. Павловського було надруковане в «Русской старине» (1904 р., липень), а згодом — окремо брошурою, де вміщено духовний заповіт та інший архівний матеріал, що цілому визначає мету пожертвування Судієнком коштів в розмірі 100 тис. крб.¹²

До історії храму на Шведській могилі І. Ф. Павловський повертається в 1908 р. у своїй книзі «Битва под Полтавой 27 июня 1709 г. и ее памятники»¹³, що вийшла напередодні 200-літнього ювілею Полтавської битви. Автор прослідковує історію побудови храму, починаючи з розпорядження Петра І: «Неподалеку от Полтавы построить монастырь мужской и в нем церковь каменную, во имя святых апостолов Петра и Павла, а нижнюю — Преподобного Сампсона Странноприимца, на которого память та преславная виктория получена»¹⁴. В цьому виданні І. Ф. Павловський віддає належне спробі поставити на порядок денний це питання другим малоросійським генерал-губернатором князем І. І. Лобановим-Ростовським. Зокрема, аналізує його листування з міністром внутрішніх справ князем О. Б. Куракіним. Документи про пожертвування І. С. Судієнком коштів на будівництво храму І. Ф. Павловський доповнив цікавими фактами про бюрократичне зволікання щодо проекту будівництва храму-пам'ятника, яке затримало його спорудження на декілька десятиріч — до 1856 р. Однак, як справедливо відзначає автор, навіть це не принесло бажаного результату. Побудований храм виявився не міцним, що спонукало оберпрокурора Синоду К. П. Победоносцева прийняти рішення про будівництво на Шведській могилі нового пам'ятника¹⁵. В цій же книзі міститься цікавий матеріал з історії Спаської церкви, в якій Петро І наступного дня після битви, можливо, «служил благодарственный молебен за спасение города и за дарованную победу»¹⁶. В розділі «Памятники Полтавской битвы» цій церкві І. Ф. Павловським приділяється значна увага. На основі архівних даних він простежує історію храму. При цьому Іван Францевич скористався новим, невідомим на той час документом, знайденим настоятелем Полтавського Хрестовоздвиженського монастиря Феодосієм. Ос-

танній, зокрема, свідчить, що сучасна дослідникам кам'яна Спаська церква в монастирі була збудована Василем Леонієвичем Кочубеєм, а не його сином, полковником В. В. Кочубеєм, як гадали раніше¹⁷.

У 1916 р. побачила світ робота І. Ф. Павловського «К истории Полтавской епархии»¹⁸. Вона є збірником історико-побутових нарисів, заміток та листування. Праця складена на основі архівного матеріалу, який зберігався в Полтавській Духовній Консисторії і Полтавському губернському правлінні, охоплює час з 1800 по 1837 рік. Невелика замітка присвячена Густинському монастирю, Кафедральному Вознесенському Собору (в Переяславі), Ладинському Покровському жіночому монастирю (Прилуцький повіт), Великбудищанському другокласному Преображенському жіночому монастирю¹⁹. Крім цього, в праці йдеться про історію спорудження храму в Кременчуці та про невдалу спробу князя Репніна побудувати на свої кошти церкву в с. Андріївці Гадацького повіту²⁰. Значне місце відведено історії Полтавського Хрестовоздвиженського та Лубенського Мгарського Спасо-Преображенського монастирів періоду 1800-1837 рр.²¹

Багато зусиль і часу вивченню Лубенського Мгарського монастиря віддав один з відомих членів ПУАК М. Г. Астряб. В 1915 р. в «Трудах ПУАК» була вміщена його стаття «Лубенский Мгарский Свято-Преображенский монастырь»²². Стаття являє собою яскравий історичний нарис, починаючи із заснування монастиря. В ній наводяться данні різних джерел про час зародження монастирського життя поблизу Лубен. При цьому використані матеріали монастирського архіву, приватних колекцій. Зокрема, цікаві факти автор взяв зі списку копій монастирських актів, що зберігалися у київського дослідника М. П. Василенка. Йому першому пощастило відшукати документи монастирського архіву (які багато істориків, в тому числі і М. І. Костомаров, не могли знайти). Це дозволило М. Г. Астрябу відтворити досить повну картину розвитку монастиря від часу його заснування в XVII ст. і до XIX ст. Документальні додатки до статті залишаються актуальними і на сьогодні. Серед останніх — духовний заповіт Русеновича, універсал Богдана Хмельницького, матеріали процесу М. С. Грека з Мгарським монастирем, жалувана грамота монастирю від імператриці Єлизавети Петрівни та ін.

Не втратили своєї значимості і публікації членів ПУАК, присвячені історії Покровської церкви, перенесеної 1908 р. з Ромен до Полтави. Крім робіт відомого столичного археолога і мистецтвознавця, члена ПУАК М. О. Макаренка (про що йдеться в замітці О. Б. Супруненка в цьому збірнику), доля храму цікавила й інших діячів комісії. Так, напередодні цієї події, з'явилася стаття Л. В. Падалки «О старинном Покровском храме козацкой поры и его строителе»²³. В ній автор переконливо доводить, що храм, споруджений в 1764 р. є неповторним архітектурним витвором кінця XVIII століття, коли церковне зодчество на Україні, досягши вершин свого розвитку, занепадає під впливом умов, що склалися для розвитку духовності українського народу та його культури²⁴. Л. В. Падалка також зупиняється на характерних рисах старовинної української церковної архітектури взагалі, підкреслює надзвичайну витонченість і закінченість форм оздоблення як внутрішніх, так і зовнішніх частин споруди, оригінальний стиль різьблення по дереву. Досить детально в праці розповідається про ініціатора будівництва церкви Петра Калнишевського, останнього кошового Запорозької Січі²⁵. Ці ж питання Л. В. Падалка порушує в зачитаній ним на засіданні ПУАК доповіді «О Покровском храме в Ромнах, ныне перенесенном в Полтаву».

Дещо раніше, напередодні перебудови Миколаївської церкви в с. Запсілля в «Трудах ПУАК» з'являється повідомлення члена комісії М. Г. Максимовича «Церковь в с. Запселье во имя св. Николая»²⁶. В ньому розглядалася історія церкви, вміщувався змістовний опис зовнішнього вигляду та внутрішнього оздоблення, характеристика речей з дерева, що зустрічалися, за словами М. Г. Максимовича, лише в Італії.

Значне місце питанням спорудження культових будівель приділялося також в роботах членів ПУАК, присвячених історії міст і сіл краю. Так, в статті В. Є. Бучневича «Село Жуки Полтавского уезда» (1916 р.) достатньо уваги приділено Покровській церкві, побудованій в 1770 р. на кошти дійсного статського радника Семена Васильовича Кочубея²⁷. Крім викладення історії спорудження церкви, стаття містить опис найбільш цінних старожитностей, які зберігалися в церкві: ікона часу Петра I, історичні документи — письмова заява дійсного статського радника Семена Васильовича Кочубея від 13 липня 1824 р. про щорічне вшанування 15 липня

пам'яті Василя Леонтійовича Кочубея, його ж лист на ім'я священника Покровської церкви Федора Романовського від 25 січня 1826 р., одяг, в якому було покарано Кочубея.

У статті В. Є. Бучневича повідомляється і про церкву, розташовану в південній частині села — Георгіївську, а також про дзвінницю, споруджену на честь Олександра II.

В іншій своїй роботі «Местечко Решетилівка Полтавського уезда» (1917 р.)²⁸ В. Є. Бучневич розповідає про Успенську церкву, побудовану 1749 р. київським митрополитом Арсенієм Могилянським, та її старожитності: євангелія, датовані 1745, 1748, 1759 рр., пожертвовані приватними особами до цієї церкви. Робота містить короткі відомості про інші церкви м. Решетилівки: Покровську, Миколаївську, Введенську, Преображенську, Архістратиго-Михайлівську.

Церквам м. Кобеляк присвячена розвідка П. А. Китіцина «Кобылякская старина», в якій описані всі культові споруди, які існували в Кобеляках на 1722 р., а також згадувані пізніше Успенська Соборна і церква Дніпровського Пікінерського полку²⁹.

Слід згадати цілий ряд реферативних повідомлень про ті чи інші культові споруди. Як правило, більшість з них, поряд з популяризацією пам'яток, передбачали й заходи щодо їх охорони.

Так, 10 жовтня 1904 р. протоієреєм Д. Щедродаровим було прочитано реферат «О монастырях в пределах Полтавской епархии», в якому мова йшла про збережені та десятки зачинених на той час монастирів. Залишившись без достатнього нагляду, більшість з них руйнувалися, в тому числі і варті уваги як історичні та археологічні пам'ятки. Тому досить актуальними залишилися висловлені на засіданні пропозиції про необхідність дослідження церковних будівель як пам'яток культури³⁰.

Ця думка знайшла подальший розвиток у доповіді М. К. Орлова «Значение церковно- исторических памятников и меры правительства к их сохранению». Доповідач зупинився на тих заходах, що вживалися урядом по охороні культових споруд. При цьому він підкреслив значимість пам'яток для вивчення історії і мистецтва та необхідність мобілізації зусиль громадськості на збереження спадщини минулого³¹.

Цілком природно, що ініціатива тут належала безпосередньо членам ПУАК. Так, виступивши на засіданні комісії 24 квітня 1905

р. Є. М. Сердюк запропонував конкретну програму по вивченню і охороні церков Полтавщини. Члени ПУАК вирішили асигнувати кошти на організацію Є. М. Сердюком спеціальної експедиції по виявленню і фотофіксації стародавніх церков губернії³². З подібним проханням учасники засідання звернулися до відомого етнографа І. А. Зарецького, який в той час здійснював обстеження Полтавщини з метою поповнення експонатами музею імператора Олександра III у Петербурзі³³.

15 травня 1905 р. на одному із засідань члени ПУАК повертаються до питання організації експедиційного обстеження культових пам'яток Полтавщини. Вони обговорили програму експедиції, запропоновану Є. М. Сердюком та І. А. Зарецьким. У цілому схваливши їх, учасники засідання прийняли рішення направити експедицію Є. М. Сердюка до Придніпровських повітів Полтавщини, а І. А. Зарецькому зосередити увагу на обстеженні і вивченні культових споруд Переяславського і Золотоніського повітів. На цьому ж засіданні було вирішено звернутися до Л. М. Уралова, який влітку 1905 р. здійснював екскурсію по Кобеляцькому і Кременчуцькому повітах, з проханням зібрати дані про залишки старовини, зробити облік старовинних речей в храмах³⁴.

Пам'яткоохоронну діяльність ПУАК активізувало обговорення її членами проекту закону Міністерства внутрішніх справ про охорону пам'яток старовини. Отримавши проект в 1906 р., члени ПУАК відразу ж сформували комісію по аналізу зауважень і доповнень до нього. До складу комісії увійшли О. Ф. Мальцев, Л. В. Падалка, І. Ф. Павловський, які невдовзі винесли на обговорення членів ПУАК цілий ряд пропозицій, спрямованих на організацію реальної охорони пам'яток культури на Україні в цілому. Зокрема, турбота про це викликала незгоду комісії з пропозицією виділити всю Україну в єдиний пам'яткоохоронний Київський округ. Як слушно зауважили члени комісії, територія України настільки обширна, має цілий ряд регіональних особливостей, що створення єдиного пам'яткоохоронного органу навряд чи суттєво змінить ситуацію. В зв'язку з цим Комісія запропонувала створити додатково ще хоча б один округ з Чернігівської і Полтавської губерній, «как представляющих старую Малороссию и богатых всякого рода памятниками древности»³⁵. Надалі Комісія висловила за обмеження прав володіння та роз-

порядження стародавніми спорудами без дозволу пам'яткоохоронних установ.

Стосовно керівних органів охорони пам'яток, то ними могли б бути, на думку членів ПУАК, існуючі архівні комісії, або відповідні товариства, при умові асигнування цих закладів з боку уряду. Такі органи бажано було б мати в кожній губернії. До складу місцевих органів пропонувалося залучити представників місцевих урядових установ, в розпорядженні яких перебували ті чи інші пам'ятки старовини, а також місцевих знавців і аматорів старовини. Визнавалася і необхідність створити певний штат службовців — так званих консерваторів — для ознайомлення пам'ятокоохоронних установ зі станом пам'яток. Основні функції окружних пам'яткоохоронних органів комісія ПУАК вбачала в об'єднанні зусиль губернських установ по вивченню і охороні пам'яток. Діяльність окружних комісій не повинна була обмежувати самодіяльності подібних закладів на місцях. Не виключалася можливість виконання функцій охорони пам'яток і архівними комісіями, які б користувалися при цьому підтримкою і, в тому числі фінансовою, місцевих громадських управлінь і земських установ.

Щодо кримінальної відповідальності за руйнування і нищення пам'яток старовини, комісія ПУАК висловилася за передачу цього питання юристам. Однак пропозиція проведення перевірок пам'яток старовини через певний проміжок часу, встановлення обмежень для вивозу стародавніх речей за кордон, а також заборону руйнувати та розбирати їх без відповідного дозволу, була зустрінута членами комісії схвально.

І хоча далі обговорення справа з проектом закону Міністерства внутрішніх справ не просунулася, вона привернула увагу до проблеми охорони пам'яток не лише громадськості, але й державних органів, церковних ієрархів.

Варто зауважити, що у членів ПУАК з Полтавським єпископатом на ниві охорони пам'яток склалися в цілому доброзичливі стосунки. Так, на засіданні 25 травня 1904 р. члени комісії вирішили звернутися до Полтавського єпископа Іоанна (І. К. Смірнова) з проханням надати в їх розпорядження дві або три кімнати у приміщенні архієрейського будинку для заснування церковно-історичного музею, що було викликано необхідністю збереження пам'яток старовини, які знаходилися в межах Полтавської єпархії³⁶. Іоанн

підтримав цю пропозицію і такий музей було відкрито в приміщенні архієрейського дому³⁷.

У 1906 р., при підтримці членів ПУАК І. Ф. Павловського, М. К. Орлова, О.Ф. Мальцева та ін., була реалізована офіційно висловлена ще 1904 р. ідея єпископа Іоанна про організацію Полтавського церковно-археологічного комітету, який відіграв важливу роль в охороні культових історико-культурних пам'яток. Зокрема, у відкритому при ньому Древлесховищі вже до листопада 1907 р. було зібрано 863 предмети старовини.

Спільними зусиллями Іоанна, членів ПУАК, історико-археологічного комітету, громадськості Полтави вдалося здійснити незвичні навіть для нашого часу заходи з охорони запорозької Покровської церкви в м. Ромни. Залишена там без належного догляду церква, безперечно, була приречена на загибель. І лише перенесення її до Полтави більш ніж на 30 років продовжило життя цієї споруди. Щоправда, вже в 1914 р. члени ПУАК вимушені були виступити на захист Покровської церкви, коли на порядку денному постало питання про перенесення цього храму, який знаходився у дворі архієрейського дому, на площу перед вокзалом Харківсько-Миколаївської залізниці. Акцентуючи увагу на тім, що «храм этот представляет собой интереснейший памятник XVIII века как в архитектурном отношении, так и по отношению к живописи иконостаса»³⁸, члени архівної комісії прохали єпископа Феофана залишити храм на попередньому місці. При цьому висувалися такі аргументи: по-перше, перенесення храму на болотисту місцевість не бажано, і, по-друге, відсутні гарантії того, що в недалекому майбутньому храм буде замінено кам'яним. Єпископ зі співчуттям поставився до цього прохання і 31 липня повідомив комісію, що у Полтавського єпархіального керівництва відсутні наміри переносити Покровську церкву на інше місце³⁹.

Таким чином, члени ПУАК залишили вагомий внесок у вивченні й охороні пам'яток культового призначення. Крім того, з їх активною допомогою вперше на Україні була музеєфікована унікальна споруда козацької доби — Покровська церква.

1. Труды Полтавской ученой архивной комиссии (1905-1917): Библ. указ. /Сост. Супруненко А. Б. — Полтава, 1991.

2. Шведова О. И. Указатель «Трудов» губернских ученых архивных комиссий и отдельных их изданий //Археографический ежегодник за 1957 год. — М., 1958. — С. 377-429; Сарбей В. Г. Вклад губернских архивных комиссий в историографию Украины //Друга республ. наук. конф. архівознавства та інш. спец. історичн. дисциплін. — К., 1965.

3. Бржостовская Н. В. Деятельность губернских ученых архивных комиссий в области архивного дела /1884-1917/. /Автореф. дисс... канд. ист. наук. — М., 1951. — 13с.

4. Макарихин В. П. Губернские ученые архивные комиссии и их роль в развитии общественно-исторической мысли России в конце XIX — начале XX века //История СССР. — 1989. — № 1. — С. 160-170.

5. [Щепотьєв В. О.] Наукове життя в Полтаві 1914-1924 //Україна. — 1925. — № 1-2. — С. 227.

6. Аббасов А. М. Краєзнавство Полтавщини в період становлення радянської історичної науки /до початку 30-х років/ //Історіографічні дослідження в Українській РСР. — Вип. 6. — К., 1973; він же. Становление и развитие исторического краеведения Полтавщины от его зарождения до наших дней /Автореф. дисс... канд. ист. наук. — К., 1980. — 16с.; він же. Вклад Полтавской ученой архивной комиссии в развитие исторического краеведения //История и историки. 1980. Историографический ежегодник. — М.: Наука, 1984. — С. 275-286.

7. Жук В. Н. Материалы о памятниках в историко-краеведческой литературе //Культурно-историческое наследие Полтавщины. — К., 1987. — С. 63-65.

8. Кирилін Д. С. Археологічні установи на Україні кінця XIX- початку XX століття //Вісник Харківського університету. — 1974. — Вип. 8: Іст. сер. — № 104. — С. 99-106.

9. Кулатова І. М., Супруненко О. Б. Археологічні дослідження І. А. Зарецького в Полтаві //Охорона і дослідження пам'яток археології Полтавщини: Третій обласний науково-практичний семінар. /Квітень, 1990 р./: /Тез. доп. — Полтава, 1990. — С. 41-47.

10. Труды Полтавской ученой архивной комиссии... /Сост. Супруненко А. Б.. — Полтава, 1991. — 52с.
11. К десятилетию ПУАК. Отчет со дня открытия, с 26 октября 1903 г. по 26 октября 1913 г. /Сост. Павловский И. Ф. — Полтава, 1914. — С. 11.
12. Протоколы заседаний архивной комиссии //Труды ПУАК. — Вып. 1. — Полтава, 1905.
13. Павловский И. Ф. Битва под Полтавой 27-го июня 1709 года и ее памятники. — Полтава, 1908.
14. Там само. — С. 240.
15. Там само. — С. 213-240.
16. Там само. — С. 200.
17. Там само. — С. 189-212.
18. Павловский И. Ф. К истории Полтавской епархии. — Полтава, 1916. — 182с.
19. Там само. — С. 95-106.
20. Там само. — С. 107-111.
21. Там само. — С. 35-52, 69-101.
22. Астряб М. Г. Лубенский Мгарский Свято-Преображенский монастырь //Труды ПУАК. — Вып. 13. — Полтава, 1915. — С. 33-82.
23. Падалка Л. В. О старинном Покровском храме козацкой поры и его строителе //Труды ПУАК. — Вып. 5. — Полтава, 1908.
24. Там само.
25. Там само. — С. 49-64; Отчет члена-делопроизводителя о деятельности комитета за первый год его существования //Труды ПУАК. — Вып. 1. — Полтава, 1905.
26. Максимович Н. Г. Церковь в с. Запселье во имя св. Николая //Труды ПУАК. — Вып. 1. — Полтава, 1905.
27. Бучневич В. Е. Село Жуки, Полтавского уезда //Труды ПУАК. — Вып. 14. — Полтава, 1916. — С. 31-43.
28. Бучневич В. Е. Местечко Решетилровка, Полтавского уезда //Труды ПУАК. — Вып. 15. — Полтава, 1917. — С. 5-55.
29. Кितिцын П. А. Кобылякская старина //Труды ПУАК. — Вып. 4. — Полтава, 1907. — С. 158-172.
30. Протоколы заседаний архивной комиссии //Труды ПУАК. — Вып. 1. — Полтава, 1905.

31. Краткие отчеты за 1905 г. //Труды ПУАК. — Вып. 7. — Полтава, 1910. — С. 183-185.

32. Краткие отчеты за 1905 г. //Труды ПУАК. — Вып. 7. — Полтава, 1910. — С. 183-185; Протоколы заседаний архивной комиссии //Труды ПУАК. — Вып. 4. — Полтава, 1907.

33. Краткие отчеты за 1905 г. //Труды ПУАК. — Вып. 7. — Полтава, 1910. — С. 183-185; Протоколы заседаний архивной комиссии //Труды ПУАК. — Вып. 4. — Полтава, 1907.

34. Протоколы заседаний архивной комиссии //Труды ПУАК. — Вып. 4. — Полтава, 1907.

35. К десятилетию ПУАК. Отчет со дня открытия, с 26 октября 1903 г. по 26 октября 1913 г. /Сост. Павловский И. Ф. — Полтава, 1914.

36. Протоколы заседаний архивной комиссии //Труды ПУАК. — Вып. 1. — Полтава, 1905.

37. К десятилетию ПУАК. Отчет со дня открытия, с 26 октября 1903 г. по 26 октября 1913 г. /Сост. Павловский И. Ф. — Полтава, 1914.

38. Отчет ПУАК за 1914 г. — Полтава, 1915.

39. Там само.

Педагогічний інститут (Полтава)
20.08.93.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АЗ ПКМ — Археологічний збірник Полтавського краєзнавчого музею
 АИП — Археологические исследования на Полтавщине
 АО — Археологические открытия
 АС — Археологический съезд
 ВРФ ІМФЕ — Відділ рукописних фондів Інституту мистецтвознавства,
 фольклору та етнології ім. М. Рильського АН України
 ВУАН — Всеукраїнська Академія Наук
 ДІМ — Дніпропетровський історичний музей ім. акад.
 Д. І. Яворницького
 З НТШ — Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка
 ИА АН УССР — Інститут археології Академії Наук УССР
 МИА — Матеріали и исследования по археологии СССР
 НА ІА АНУ — Науковий архів Інституту археології Академії Наук
 України
 НА ПКМ — Науковий архів Полтавського краєзнавчого музею
 ОМ — Образотворче мистецтво
 ПАЗ — Полтавський археологічний збірник
 ПКМ — Полтавський краєзнавчий музей
 ПУ — Пам'ятки України
 ПУАК — Полтавська Учена Архівна Комісія
 СА — Советская археология
 ТД — Тези доповідей
 ТДП — Тези доповідей та повідомлень
 ТДС — Тезиси докладов и сообщений
 ТИЭ — Труды Института этнографии АН СССР
 УЕ — Українська енциклопедія
 УРЕ — Українська радянська енциклопедія
 ХДУ — Харківський державний університет
 ЦДВІА — Центральний державний історичний архів Росії
 ЦДІАУ — Центральний державний історичний архів України
 ЦНБ АНУ — Центральна Наукова бібліотека Академії Наук України
 ім. В. І. Вернадського

З М І С Т

Від редколегії	3
Кулатова І. М. (Полтава). Старожитності козацької доби на Полтавщині	6
Мокляк В. О. (Полтава). Джерела з історії Полтавщини XVII-XVIII ст.	17
Вечерський В. В. (Київ). Містобудівний розвиток Полтави за доби Гетьманщини	26
Телегін Д. Я. (Київ). Солониця: в пошуках табору Наливайка	45
Кішик В. В. (Полтава). Де вбили гетьмана Брюховецького?	48
Ключко В. В. (Полтава). Рідні пенати Григорія Сковороди	58
Супруненко О. Б. (Полтава). Іграшки XVIII ст. з Полтави	62
Суховська І. В. (Полтава). Художні кахлі з Полтави XVIII ст.	66
Супруненко О. Б. (Полтава). Закладна дошка Покровської церкви Петра Калнишевського	73
Кулатова І. М. (Полтава). Розвідки в Опішному	80
Формозов О. О. (Москва). Про «Историю малороссийских казаков» М. В. Гоголя	85
Ханко В. М. (Полтава). Сластьонова інтерпретація козацької теми.	93
Касимова І. В. (Полтава). Полтавська учена архівна комісія і збереження пам'яток церковної архітектури	121
Список скорочень	133
Зміст	134

Збірник наукових праць

КОЗАЦЬКІ СТАРОЖИТНОСТІ ПОЛТАВЩИНИ

Випуск перший

**Редколегія: Бондаревський П. К. (відп. ред.), Белько О. В., Касимова І. А.,
Кулатова І. М., Супруненко О. В.**

**Відповідальний за випуск О. Б. Супруненко
Художній редактор В. М. Миколайчук
Технічний редактор З. Ф. Чернявська
Коректор В. Л. Маргусь**

**Здано до набору 20. 09. 93 р. Формат 60 x 84/16. Папір офсетний № 1. Гарнітура «Сенчурі».
Друк офсетний. Ум.-друк. арк. 7,91. Ум. фарб.-відб. 8,61. Обл. – вид. арк. 9,13. Вид. № 827.
Наклад 500 прим. Ціна вільна.**

**Видавництво «Криниця». 314029, м. Полтава, Красна площа, 15.
Друкарня видавництва «Криниця». 315023, с. Горбанівка Полтавського р-ну Полтавської обл.**

АРХЕОЛОГІЧНИЙ ЛІТОПИС УКРАЇНИ

— таку назву матиме науково-інформаційний бюлетень Центру охорони та досліджень пам'яток археології Полтавщини на 1994 рік.

Видання інформаційного типу повідомлятиме про головні документи в галузі археологічного пам'яткоохоронництва на Україні, вмішуватиме вимоги щодо археологічних досліджень спеціалізованих підрозділів Інституту археології АН України та Міністерства культури України, знайомитиме з роботою установ, експедицій, центрів, інспекцій археологічного спрямування.

Сподіваємося, що в бюлетені знайдеться місце і для питань історії археології, археологічного збиральництва, заповідників та громадських археологічних осередків.

Бюлетень інформуватиме про нові видання, наукові заходи, вмішуватиме рекламу археологічного та пам'яткоохоронного спрямування.

Обсяг видання — 1 друк арк., періодичність — 4 рази на рік.

Отже, сподіваємося на співпрацю. Бюлетень можна замовити, вирішити питання про вміщення реклами чи запропонувати матеріали за адресою:

314011, Україна, м. Полтава-11, вул. Комсомольська, 37.

Центр охорони та досліджень
пам'яток археології.

КНИГОЗБІРНЯ
ЦЕНТРУ АРХЕОЛОГІЇ
Полтавської обл.
№ 356

